

63.3(44кр)46
448

СТЕПОВИЙ ЩИТ ЛИТВИ

Борис Черкас

Українське військо Гедиміновичів

Борис Черкас

СТЕПОВИЙ ЩИТ ЛИТВИ

Українське військо Гедиміновичів
XIV–XVI ст.

Художник Сергій Шаменков

«Темпора»

2011

УДК 94 (477) «13/15»
ББК 63.3 (4 УКР)46
Ч 48

Видання серії «MILITARIA UCRAINICA» здійснюється в рамках просвітницьких проектів Центру соціогуманітарних досліджень ім. В'ячеслава Липинського.

Художник: *Сергій Шаменков*

Редактор: *Леся Марченко*

Комп'ютерна верстка та макет: *Микола Койдан*

Б. Черкас.

Ч 48 Степовий щит Литви. Українське військо Гедиміновичів (XIV–XVI ст.): науково-популярне видання. – К.: Темпора, 2011. – 144 с.: іл.

ISBN 978-966-8201-95-0

Книга присвячена історії українського війська у XIV–XVI ст. На прикладах військових кампаній та битв аналізуються традиції українських збройних формувань, їхня тактика та бойові прийоми у протистоянні з кочовими ордами Степу, Московським князівством та Німецьким орденом. Зазначено роль українських полків у становленні та розвитку Великого князівства Литовського, показано взаємозв'язок організації війська та політичного устрою держави Гедиміновичів, безперервність існування українських збройних сил як складової розвитку військової справи Європи.

Видання розраховано на широке коло читачів.

ISBN 978-966-8201-95-0

УДК 94 (474.5) «13/15»
ББК 63.3 (4 Лит)

© Б. Черкас, 2011

© Темпора, 2011

ЗМІСТ

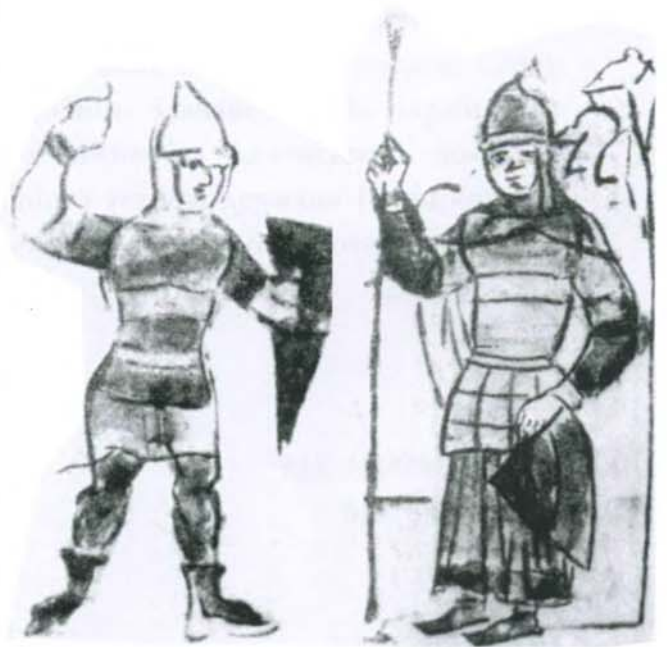
Велике князівство Литовське і Україна	4
<u>Частина I. НАЩАДКИ ДАВНЬОЇ РУСИ</u>	
1. Військо українських князівств	12
2. Війни на західних кордонах	30
3. У боях проти ординців	41
<u>Частина II. УКРАЇННІ ЛЮДИ</u>	
1. Українське військо після скасування князівств	76
2. У литовсько-московському протистоянні	97
3. «Ворота всьому панству»	106

ВЕЛИКЕ КНЯЗІВСТВО ЛИТОВСЬКЕ І УКРАЇНА

У XIII ст. в Центрально-Східній Європі з'явилося нове політичне утворення – Велике князівство Литовське. Внаслідок діяльності князя Міндовга більшість литовських племен були об'єднані в єдину державу, яка в 1236 р. гучною перемогою над тевтонськими лицарями під Шауляем заявила про себе як про могутню силу.

Поступово просуваючись на руські землі, литовські князі до середини XIV ст. оволоділи більшістю білоруських та північноукраїнських земель. Так, в останній чверті XIII ст. Литва поширила свою владу на Турово-Пінщину, а вже у першій чверті XIV ст. південний кордон Великого князівства Литовського проходив по р. Тетерев – тож Овруч і Житомир опинилися під владою Гедиміна. Невдовзі до них додалась і Берестейщина. Подальше захоплення поліських територій стало передумовою наступу литовської влади на основний масив українських земель.

У 1340 р. помирає галицько-волинський князь Болеслав-Юрій II. Волинське боярство, яке, ймовірно, заздалегідь вело переговори з Гедиміном та його сином Любартом, запросило останнього на престол. Новий правитель із династії Гедиміновичів у православ'ї прийняв ім'я Дмитра, одружився з дочкою останнього волинського князя Андрія Юрійовича і досить швидко утвердив свою владу на Волині.

Вояки XIII–XIV ст. Середньовічний малюнок

Поширення литовського панування до Прип'яті й Тетерева створило сприятливі стратегічні умови для оволодіння Сіверщиною та Київщиною. Доки ординська влада залишалася міцною, просування литовців було неможливим, однак достатньо було «Великій замятні» (так у літописах називалася 25-річна усобиця в Золотій Орді) підточити сили ординців, як їх конфлікт із Литвою ставав неминучим. На 1362 р. литовські володіння поглинули Київщину, Поділля і Чернігово-Сіверщину, а вже наприкінці XIV ст. – литовці вийшли на Чорноморське узбережжя у межиріччі Дністра та Дніпра. На піку могутності Великого князівства Литовського кордони його сягали Балтики на півночі, Чорного моря на півдні, Західно-Бугу на заході та верхів'їв Оки на сході.

У першій половині XV ст. Литва здобула кілька значних перемог. Так, у ході Великої війни проти Тевтонського ордену 1409–1410 рр. у битві під Грюнвальдом (інші назви: під Танненбергом чи під Жальгірисом) Велике князівство Литовське разом із поляками завдало тевтонцям нищівної поразки, отримавши при цьому чималі вигоди. А на півдні литовському війську вдалося фактично розгромити Золоту Орду в час її останнього піднесення, пов'язаного з правлінням темника Едигея (1352–1419).

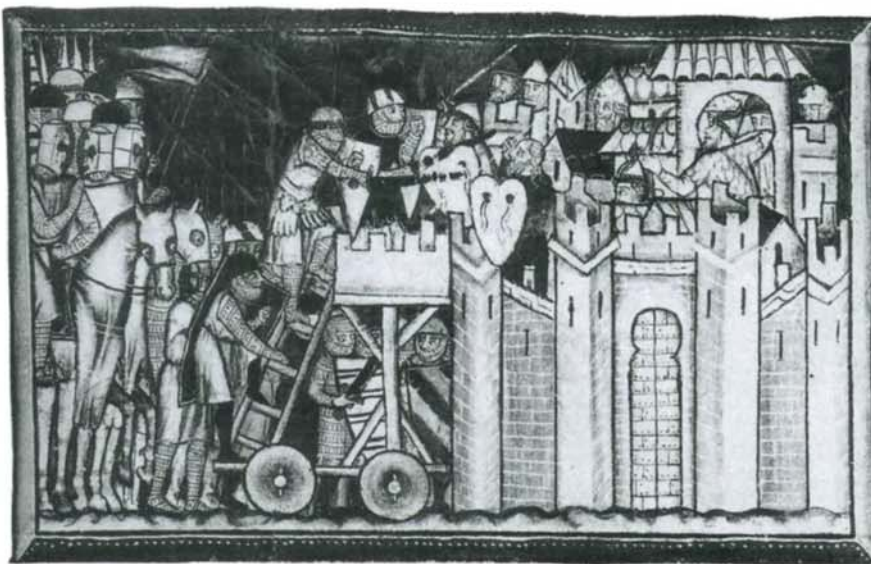
Одним із чинників, який обумовив такий швидкий поступ Великого князівства Литовського, полягав у тому, що, будучи поліетнічним державним утворенням, воно не утверджувало зверхності котрогось із етносів.

Україна на італійській мапі XVI ст. Фрагмент

Фактично держава розширювалася за рахунок злиття династій – старої Рюриковичів і нової Гедиміновичів. Проникнення литовської влади на нові терени проходило під гаслом: «Ми старини не рушимо і новини не вводимо».

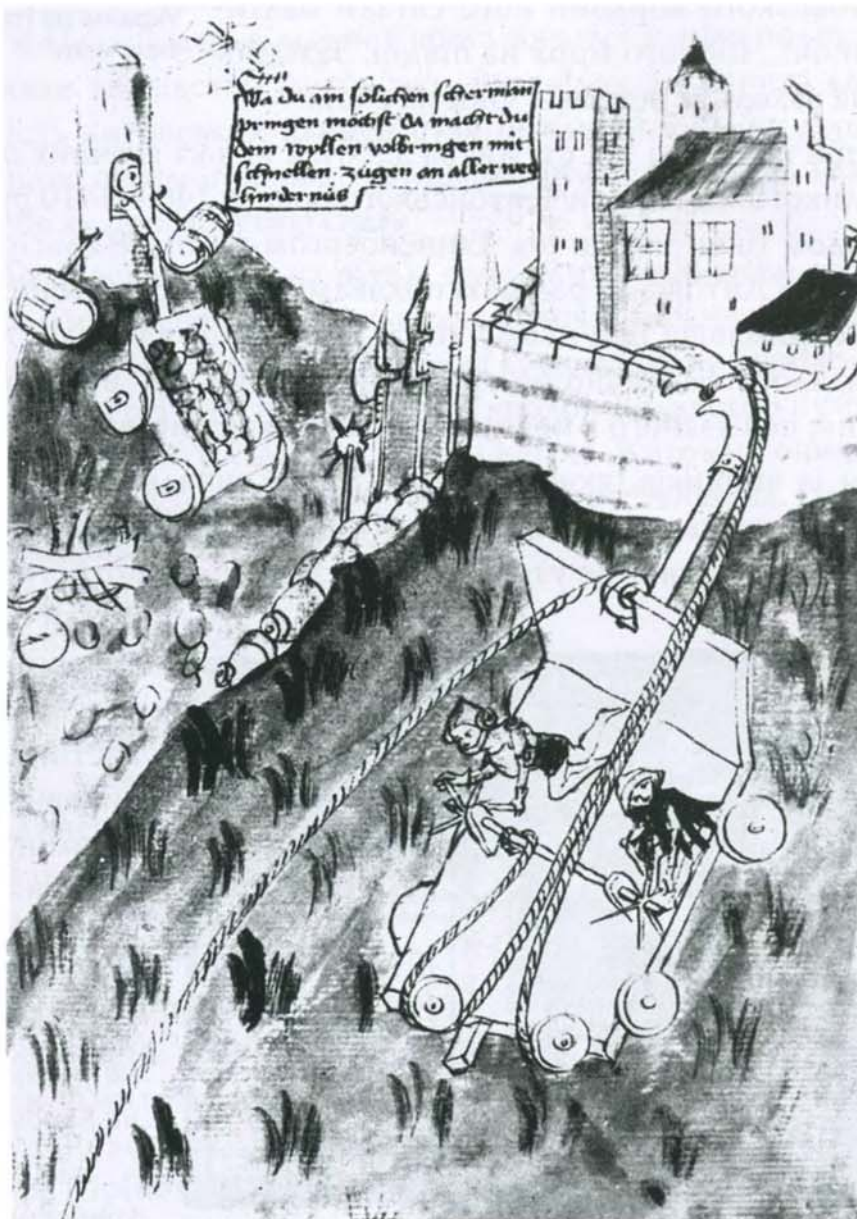
За два століття литовської доби (1320–1569) в державі не

Штурм міста із застосуванням облогової башти

відбулося жодного великого повстання, спровокованого національним, релігійним чи соціальним протистоянням. У той же час Європу за цей час потрясли гуситський рух, Реформація, селянські бунти й т.п. Зрозуміло, що внутрішнє життя князівства не було безхмарним: міста виборювали право на самоуправління, тривала конкуренція між конфесіями тощо. Проте до збройних сутичок призводили тільки конфлікти всередині привілейованого стану – відбувалося протистояння князів, які, до того ж, переважно належали до однієї династії.

Загалом же криза центральної влади Великого князівства Литовського була закладена в самій її специфіці. Після смерті князя Гедиміна у 1341 р. і недовгого правління його молодшого сина Явнута, у литовській державі було встановлено дуумвірат. На чолі Великого князівства Литовського стали брати Ольгерд і Кейстут. Перший, прихильний до православ'я, володарював головний чином на білоруських та українських територіях

Середньовічні облогові машини

і скеровував свою політику в східному та південному напрямках. Другий, залишаючись язичником, правив на питомих литовських землях і Берестейщині та орієнтувався на зносини з угорцями, поляками й Орде-нами. Формально старшим вважався Ольгерд. Крім того, чимало їхніх молодших братів і племінників також брали участь в управлінні окремими частинами держави на правах удільних князів. Тому нерідко при вирішенні якихось важливих питань (наприклад, початок війни чи укладення миру) від Литви виступали не тільки Ольгерд чи Кейстут, а й їхні родичі. Зокрема, у сорокарічній війні проти поляків та угорців поруч із Кейстутом діяли Любарт Юрій Наримунтович, Явнут, той же Ольгерд.

У 1377 р. після смерті Ольгерда між його нащадком Ягайлом і спочатку Кейстутом, а потім і меншими братами почалося криваве протистояння, яке призвело до значних змін у становищі Великого князівства Литовського як незалежної держави. Ягайло, шукаючи собі оперття у зовнішніх силах, уклав у 1385 р. Кревську унію, за умовами якої він, обійнявши польський престол, мав інкорпорувати литовську державу до складу Польського королівства. Проте Ягайло наштотхнувся на спротив інших князів, тож йому довелося провадити довгу і виснажливу війну. Поступово він витіснив із великих удільних князівств своїх братів, але Вітовт, сина Кейстута, спираючись на підтримку тевтонців, зумів все більше і більше литовських земель підпорядкувати своїй владі. Зрештою Вітовт здобув перемогу над Ягайлом і в 1392 р. був визнаний довічним правителем Великого князівства Литовського.

Саме цьому великому князю Литовська держава завдячує значними зовнішньополітичними успіхами. Незважаючи на постійний тиск з боку поляків і Ягайла зокрема, Вітовту вдалося не тільки зберегти незалежність держави, але й перетворити її на один із найвпливовіших суб'єктів політичного життя Центрально-Східної Європи. І лише смерть князя у 1430 р. перервала тріумфальний ріст литовської могутності.

Новий правитель Великого князівства Литовського Свидригайло намагався продовжити курс попередника, проте військовий конфлікт із Польщею та наступна громадянська війна призвели до ослаблення держави і закріплення її в руслі польської політики. У 1445 р. литовський князь Казимир Ягеллончик став польським королем. Відтоді Велике князівство Литовське до 1569 р. (за винятком 1489–1502 рр.) перебувало під скіпетром спільного із Польщею монарха. І хоча державі вдалося

Арбалетник XIV ст.

Великий князь литовський Вітовт

зберегти незалежність, її зовнішньополітична активність поступово уповільнюється.

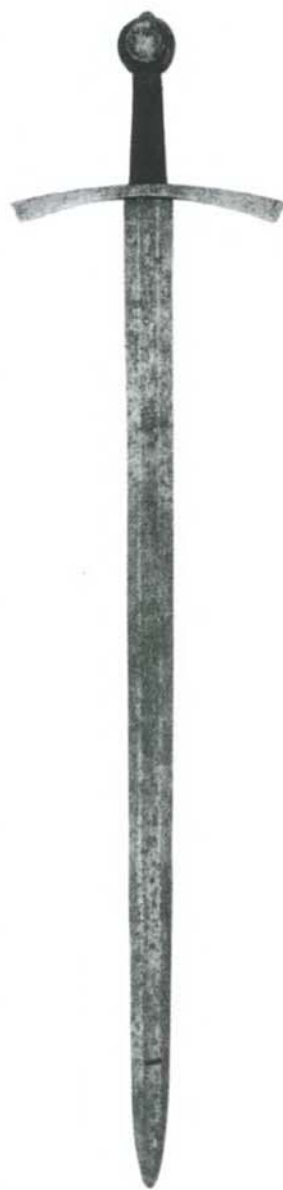
Цим, у свою чергу, скористалися молодші й більш агресивні сусіди. Протягом 1470-х років Литва втрачає вплив на Крим, Рязань, Твер, Новгород. У 80-х роках Московська держава захоплює Верхньоокські землі, а Кримський ханат разом з Османською імперією – пониззя Дніпра і все Північне Причорномор'я. На переломі XV–XVI ст. Московське велике князівство відбирає у Литви Чернігово-Сіверщину, а в 1513 р. – Смоленськ. У цей же час кримські кіннотні загони – *чамбули* – регулярно спустошують українські, а нерідко білоруські і навіть литовські землі. Сигізмунду I, сину Казимира Ягеллончика, вдалося виправити ситуацію: за його правління (1506–1548) литовські війська отримали низку перемог на сході й півдні. Однак повернути колишню міць Велике князівство Литовське вже не змогло.

Причини зовнішньополітичного занепаду ховалися передусім у слабкості державного управління. У 1430–1440-х роках шляхетська верства (прошарок *князів і панів*) отримала широкі права і, відповідно, вплив на центральну владу. За умови часткої відсутності великого князя його авторитет ще більше ослаб. Відбулася фактично децентралізація системи управління. Наслідки її найболючіше проявилися у військовій сфері. Якщо у XIV – першій третині XV ст. литовські правителі та їх намісники без особливих зусиль збирали армію (т. зв. *земське військо*), то вже з кінця XV ст. це ставало щораз складнішим. Можновладці не поспішали до місць збору, а нерідко взагалі не з'являлися. З іншого боку, зменшення надходжень до державної скарбниці, викликане багатоманітністю втратою стратегічно вигідних територій, через які пролягало одне з відгалуджень Великого шовкового шляху, не дозволяло утримувати достатню кількість найманців. Такий стан речей привів до того, що чергова війна з Московською державою виявилася для Литви непосильною, а в 1569 р. внаслідок Люблінської унії Велике князівство Литовське було об'єднане з Польським королівством в одну країну – Річ Посполиту.

Що стосується українських земель, то їх статус у складі Литви змінювався протягом століть. Фактично можна говорити про два етапи в історії «литовської доби»: князівський та обласний. Перший обіймає

1340–1500 рр.: з вокняжіння на Волині Любарта й до часу, коли Сіверські князівства опинилися під опікою Московської держави. Другий – від 1500 р. і до Люблінської унії 1569 р., коли була утворена Річ Посполита.

Як уже зазначалося, захоплення литовськими князями нових територій не супроводжувалося агресією з боку панівного етносу. Фактично Гедиміновичі, ставши господарями новонабутих земель, зазвичай підвищували їх статус в очах сусідів, що мало неабияке значення. Нерідко в боротьбі проти зовнішніх ворогів виступала не вся Литовська держава, а окремі князі – володарі удільних князівств. Такою системою вона нагадувала Священну Римську імперію з її курфюрствами і герцогствами. У Великому князівстві Литовському найбільшими удільними князівствами в другій половині XIV–XV ст. були саме українські: *Волинське* (1340–1452) і *Київське* (1362–1471). Більше того, на відміну від інших удільних князів їхні правителі титулювалися як великі князі, що ставило їх майже на один щабель (з формального боку) із великими князями литовськими. Існували також менші українські князівства: *Стародубське*, *Чернігівське*, *Новгород-Сіверське* на Сіверщині (1362–1500) та *Подільська земля* (1362–1437). Вони в цілому являли собою самоврядні системи: мали власні збройні сили і свою командну ієрархію. Удільний князь був абсолютним правителем у своєму володінні, а втручання великого князя литовського у територіальні справи мало винятковий характер. Той же Любарт, як волинський

Європейський меч
XIV ст.

Штурм міста із
застосуванням
метальної артилерії

князь, проводив майже самостійну політику і нерідко сам на сам воював проти Угорського і Польського королівств. Володимир Ольгердович і його нащадки в Київському князівстві Олелько та Семен теж часто самостійно виступали на зовнішньополітичній арені.

Після скасування князівств Волинські та Київські землі, незважаючи на низку територіальних змін, зберегли свою окремішність, цілісність і корпоративну спорідненість місцевої шляхти. Так, на Волині вся влада фактично належала місцевим князям: Острозьким, Сангушкам, Чарторийським, Вишневецьким, Корецьким тощо. На Київщині вищі посади обіймали тільки місцеве панство і шляхта. Щоправда, за винятком київського воєводи: ним мав бути литвин. Однак уже з 40-х років XVI ст. воєводами і старостами тут дедалі частіше стають саме волинські князі, що фактично об'єднує українські території в один спільноетнічний масив. Крім того, часті вторгнення степовиків, за умови слабкості держави в цілому, вимагали від української еліти самостійного пошуку засобів для протистояння ворогу. Це, у свою чергу, зумовило ще більшу автономізацію та внутрішню відокремленість українських земель.

Частина I
НАЩАДКИ ДАВНЬОЇ РУСИ

ВІЙСЬКО УКРАЇНСЬКИХ КНЯЗІВСТВ

Військова служба в українських князівствах ґрунтувалася на принципі землеволодіння: кожен, хто мав землю, повинен був її захищати й виходити на війну на коні та в повному озброєнні. Причому, залежно від розміру земельного наділу, кількості підвладного населення й, відповідно, матеріальних можливостей, землевласник мусив виставляти, крім себе, ще й відповідну кількість добре споряджених кінних вояків. За способом отримання земельні володіння були двох видів: *отчини*, або помістя, що належали роду з давніх часів і перебували у цілковитій власності з правом передавання нащадкам; та *вислуги*, які надавалися князем за умови військової служби. У разі невиконання обов'язків князь міг забрати вислуги. Передавання їх у спадок теж могло відбутися тільки за дозволом князя.

Довгий час загального закону, який би визначав і регулював військову службу землевласників, не існувало. Протягом XIV–XV ст. кожна земля являла собою князівство із власною системою самоуправління. Князь був верховним правителем для місцевого населення і військовозобов'язаних станів. Йому належала вся повнота влади і, що важливо при організації будь-якого війська, карності. Це збільшувало дисципліну і давало можливість окремому князівству мати сильні війська. Щоправда, всередині кожного адміністративного об'єднання відбувалося приблизне регулювання чисельності й типу озброєння виставлених вояків залежно від кількості та виду земельних володінь. Відповідно, при зміні власника новий володар помістя виводив під прапор князя ту ж кількість озброєного люду. Протягом десятиріч, в умовах постійного майнового руху (смерть або розорення власника, конфіскація та роздача землі, неспроможність особисто виходити на війну, наприклад, жінок чи хворих господарів), щоб не втратити мобілізаційну систему в цій майновій павутині, князі фіксували конкретну службу навіть із невеликих земельних наділів. Таким чином уже на другу

Піший бій двох вояків XIII–XIV ст. Середньовічний малюнок

Тевтонські лицарі

половину XV ст. у звичаях, а згодом і юридично закріплюється поділ землі за типом служби. У документах того часу нерідко нотувалося, що шляхтич або князь з отриманої землі має нести, приміром, панцирну чи «путну» службу «на конях і в зброї».

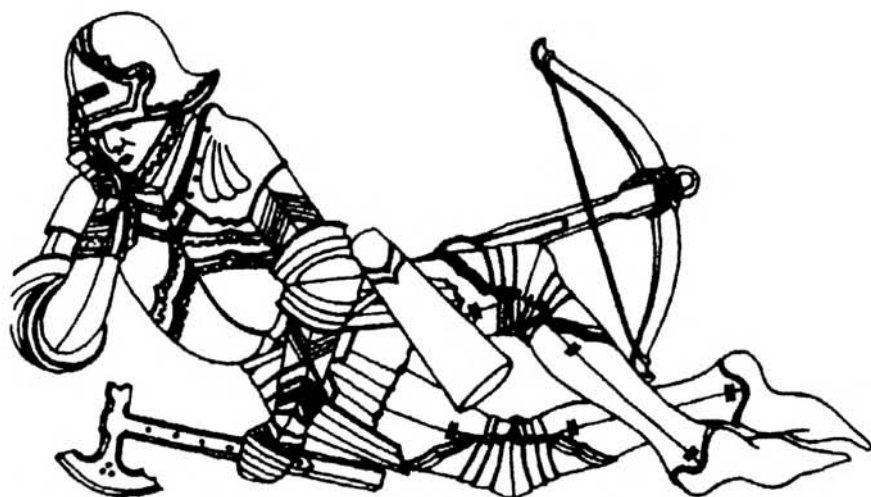
Однак військова служба була не лише повинністю, але й ознакою привілейованої верстви. Служіння сюзерену «кров'ю» вважалося першочерговим обов'язком будь-якого шляхтича, тож у спірних питаннях щодо шляхетського походження (приміром, при втраті документів) головним доказом була військова служба в лавах шляхти. За таких умов навіть найбідніші представники шляхти та прості військові під час мобілізації намагалися потрапити до лав армії. Крім того, служіння у війську (у мирний і, особливо, у військовий час) було фактично єдиною можливістю отримати землю чи посаду.

У XIV ст. українське військо являло собою ополчення з різних соціальних груп: передусім *князів*, *боярів* і *«людей»*. Соціальні зміни всередині цих прошарків із часом призводять до ще більшого їх розгалуження за критерієм приналежності до шляхи.

Так, серед князів були удільні, які володіли на правах отчини великими землями і носили титул «великих». Такими вважалися лише Гедиміновичі та, швидше як виняток, Гольшанські, що правили у Києві наприкінці XIV – у першій третині XV ст., і кілька Сіверських князів, які мали невеличкі території й походили від Рюриковичів (правда, представники Гольшанських та Рюриковичів слова «великий» зазвичай не вживали). За прикладом великого князя литовського удільні князі мали

Казнозарядна гармата
XIV ст.

Арбалетник XIV ст.

власний двір – багатогранну військову структурою на зразок давньої князівської дружини, навколо якої й творилося військо. Роль штабу виконувала рада, що складалася з родичів правителя, васальних князів і панів та представників церкви. Приміром, в одному з документів Коріатовичів (друга половина XIV ст.) вказано 21 представника ради, серед яких рахувалися два князі й один пан. Так само, коли сіверський князь Свидригайло тікав до Московського князівства, його супроводжував двір, у якому, крім чималої кількості бояр, було шість князів. Члени ради, великі можновладці, тримали при собі загони васалів. Загалом у складі двору перебувало чимало шляхти, слуг, «служебних» татар і різних іноземних авантюристів, що будь-якої миті могли вступити в бій. Наприклад, двір Свидригайла на початку його правління у Великому князівстві Литовському нараховував близько півтори тисячі чоловік.

Князівський двір фактично виконував функцію постійного війська, якоюсь мірою – гвардії князя, тож його управителі – двірські та маршалки – з часом очолюють війська всього князівства.

Крім того, за часів Середньовіччя князь і його оточення першими засвоювали передові досягнення військових знань і техніки, а отже – передавали їх у своєму колі, створюючи таким чином своєрідну школу бойових мистецтв. Лицарські змагання, що відбувалися при дворі, нерідко за участі самих правителів, якнайкраще впливали на рівень бойової підготовки кожного окремого вояка. У відпрацюванні взаємодії як окремих воїнів, так і цілих підрозділів (зокрема *хоругов*) велику роль відіграли князівські лови і полювання. Недарма у монголо-татар – сусідів українців – ще з часів Чингізхана полювання офіційно виконувало роль військових

маневрів. Усі функції двору були об'єднані важливим психологічним чинником: достойно проявляючи себе, кожен воїн з благовоління свого правителя міг отримати землю, посаду чи можливість вигідної служби в іншого монарха.

За час існування українських князівств у складі Великого князівства Литовського татари тричі безуспішно намагалися захопити Київський замок – 1399, 1416 і 1421 рр. І лише після скасування князівств (відповідно, й зникнення дворів), Київ був спалений при першому ж нападі в 1482 р.

Розуміючи значення двору, князі намагалися оптимально забезпечувати його всім необхідним, нерідко вдаючись до одночасного нагородження його членів різноманітними володіннями і доходами. Яскравим прикладом цього є історія Остра за часів правління київського князя Семена Олельковича. Містечко, колись пожалуване предкам попередніх власників великими князями литовськими Вітовтом і Сигізмундом, розгніваний правитель відібрав і подарував своїм служебним князям Звягельським, а навколишні волості – боярам, слугам, сокольникам і служебним татарам.

Крім удільних князів існували також *служебні*. До них належали нащадки васалів періоду правління Рюриковичів, давні литовські шляхтичі та вихідці з татарських родів, які прийняли підданство того чи іншого удільного володаря. На Київщині відомими служебними князями були Звягельські та ординці Глинські, на Волині – Острозькі тощо. Представники цього соціального прошарку виводили власні дружини й нерідко самі виступали воєначальниками великих князів у віддалених регіонах, як Юрій Наримунтович під Белзом або Федько Острозький на Поділлі.

Крупними феодалами, що за своїм статусом прирівнювалися до великих землевласників і мали численні військові контингенти, вважалися монастирі. Так, Києво-Печерський у XV ст. тільки з придніпровських волостей виставляв півтори сотні вояків.

Наступну соціальну сходинку посідало *боярство*. Протягом XV ст. з крупних і впливових бояр, які володіли отчинами, мали родинні зв'язки з князями і становили частину їх рад, виокремлюється прошарок *панів*. Саме панам належало право на обіймання більшості впливових посад у князівствах. Вони виступають воеводами і старостами, збирають податки, ведуть судочинство, очолюють окремі військові підрозділи

Макет Вінницького замку.

З видання «Україна: Литовська доба 1320–1569»

Великий князь литовський Міндовг

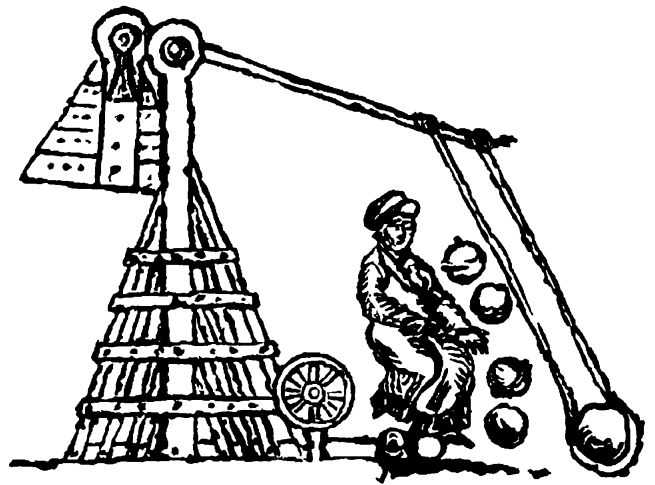
Князь Скиргайло Ольгердович

і дипломатичні місії. Наприклад, воевода Дрозд отримав від Любарта Белз під час облоги міста угорцями і поляками. Юрша очолював війська Свидригайла в Луцьку і Києві. Спиридов, перебуваючи на посаді Черкаського намісника від Семена Омельковича, проводив ревізію київського кордону тощо. Серед найдавніших відомих нині князівських пожалувань представнику панів є акт на володіння містом Бакотою і десятьма селами, виданий правителями Поділля Костянтином і Федором Коріатовичами пану Немирі. Останній у своїх володіннях виконував судову владу, слідкував за збором податків і виставляв з них ополчення «на війну і на погоню, як і всі зем'яни».

Бідніші бояри оформлюються в прошарок *зем'ян* (або звичайної шляхти). Вони виводять на війну невелику кількість вояків, а часто, через бідність не маючи навіть такої можливості, виступають у похід самостійно. Саме зем'яни поповнювали лави дворян – малоземельних шляхтичів – членів двору і становили середню ланку війська, фактично займаючи у військовій ієрархії ту ж позицію, що і західноєвропейське лицарство.

Більшість малоземельного боярства не потрапляє до привілейованої верстви і поступово зливається з т. зв. «людьми», стаючи насправді військовозобов'язаними селянами. На середину XV ст. вони оформлюються в соціальну групу *військових слуг*. Неналежність їх до шляхти зумовлювала зменшення привілеїв і збільшення повинностей та обов'язків, зокрема матеріальних (сплата грошових і натуральних податків, толока й под.). Крім того, вони мусили оселятися згідно з воєнно-стратегічними потребами феодала, насамперед – уздовж прикордонних річок

(у збереженому фрагменті люстрації Київщини 1471 р. вказано поселення військового люду на Росі) та шляхів, а також у містах і околицях. Так, за люстрацією, в семи чуднівських селах мешкало чотирнадцять слуг, що «на війну ходять», а в Житомирі тільки в місті – п'ятнадцять і ще чимало в навколишніх селах. Відомі дані дозволяють припустити, що в кожному місті – центрі певної області (пізніше староства) проживало близько півсотні таких вояків. Відповідно, у столичних містах, таких як Київ чи Луцьк, службового елементу було значно більше.

Середньовічна метальна машина

Посадовцем, який на найнижчому рівні очолював слуг у мирний час і за потреби мобілізував їх, був *отаман*. Яскравий опис умов побутування слуг дає згадана люстрація: «Село Ходорково. А в тому селі сім чоловік, восьмий отаман, а всі слуги, на війну ходили і на лови ходили, а подимщину (різновид податку. – Б. Ч.) давали за великого князя Вітовта, а сіна не косили і став не сипали, то був їм князь Семен [Оленькович] новину ввів. А болкуновщину (натуральний податок. – Б. Ч.) давали на приїзд князя великому». На відміну від шляхетської верстви прошарок слуг не був замкненим, до нього можна було потрапити не за народженням, а внаслідок матеріальної можливості нести військову службу (утримувати бойового коня, комплект обладунків і зброї тощо).

З часом з'явилася ще одна категорія вояцтва – *службові татари*. Розпад Золотої Орди супроводжувався кривавими внутрішніми протистояннями. Степ періодично виплескував бунтівників, які шукали притулку в українських князівствах. Уже 1370 р. при поході в Пруссію в литовських військах фігурують татари. Першим ханом, що втік до Київського князівства, був славнозвісний Тохтамиш. 1396 р. він зі своїми підданими просив захисту в литовського правителя Вітовта і отримав дозвіл поселитися між Каневом і Черкасами. Число таких прохачів дедалі збільшувалося. Наприкінці 1409 р. той же Вітовт повідомляв магістра Ордену, що під Києвом перебувають три сина Тохтамиша.

Лави службених татар також поповнювали зубожілі кочовики – представники непривілейованих станів та полонені. 1455 р. на Поділлі було розбито орду Саїд-Ахмета, а його самого схоплено в Києві. Полонених ординців київський князь Семен Оленькович розселив по князівству, перетворивши на васалів: у документах вони значаться як «житомирські татари» та «Семенові люди». У першій чверті XV ст. кількість татар на території Великого князівства Литовського, передусім в українських

князівствах, сягала 200 тисяч (ця цифра названа Вітовтом, тож може бути навмисне перебільшеною). Достеменно відомо, що коли 1431 р. поляки несподівано напали на Волинь, службові татари становили суттєву частину місцевого війська.

Крім чингізидів (прямих нащадків Чингізхана, якими вважалися, зокрема, Тохтамиш і Саїд-Ахмет), що як союзники чи полонені потрапили під владу литовських правителів, чималу кількість службених татар становили ті князі і мурзи, які прийняли зверхність удільних володарів добровільно. До цієї категорії належала татарська знать, яка мала володіння на тих землях, куди поширилася литовська влада в другій половині XIV – першій третині XV ст., наприклад, у Київському князівстві. Недарма на київських монетах Володимира Ольгердовича стояла татарська тамга: вона не лише позначала тимчасову часткову залежність цього князя від орди, але й вказувала на наявність етнічних татар серед його підданих. Крім того, з часом внаслідок усобиць всередині Золотої Орди чимала кількість татарської знаті залишалася за бортом ханських дворів і ханської влади. Відповідно, вони шукали підтримки в іноземних правителів, чий родовий статус був достатньо високим. Одними з таких володарів виявилися українські удільні князі.

Усі представники військових станів були зобов'язані не тільки виходити на війну, але й у мирний час виконувати чималу кількість пов'язаних з військовою службою обов'язків. Це передусім супроводження князя (чи феодала) в його поїздках, несення гарнізонної служби, захист кордону, розвідка, зустріч і охорона послів чи купецьких караванів тощо. Саме вихідці з цих станів формували кадри адміністративного апарату князівств – ставали воєводами, двірськими, намісниками, державцями, сокольниками, конюшими, митниками тощо.

У час воєнних дій поповнювати лави армії мусило й міщанство. Мешкаючи компактно і маючи достатньо матеріальних можливостей для озброєння, воно являло собою доволі потужну силу. До того ж, завдяки розвитку полювання, а також частим війнам із кочовиками, міщани набували належні військові навички. *Міське ополчення* (загони шляхти, слуг і міщан) ділилося на десятки і йшло в похід під проводом *війта*. Тому нерідко в джерелах зазначено просто «Київський полк», «Стародубський полк» тощо. На той час міста, особливо прикордонні, фактично були військовими центрами, а згодом стали й осередками з виробництва зброї.

Башта у Стовп'є XIII–XIV ст.

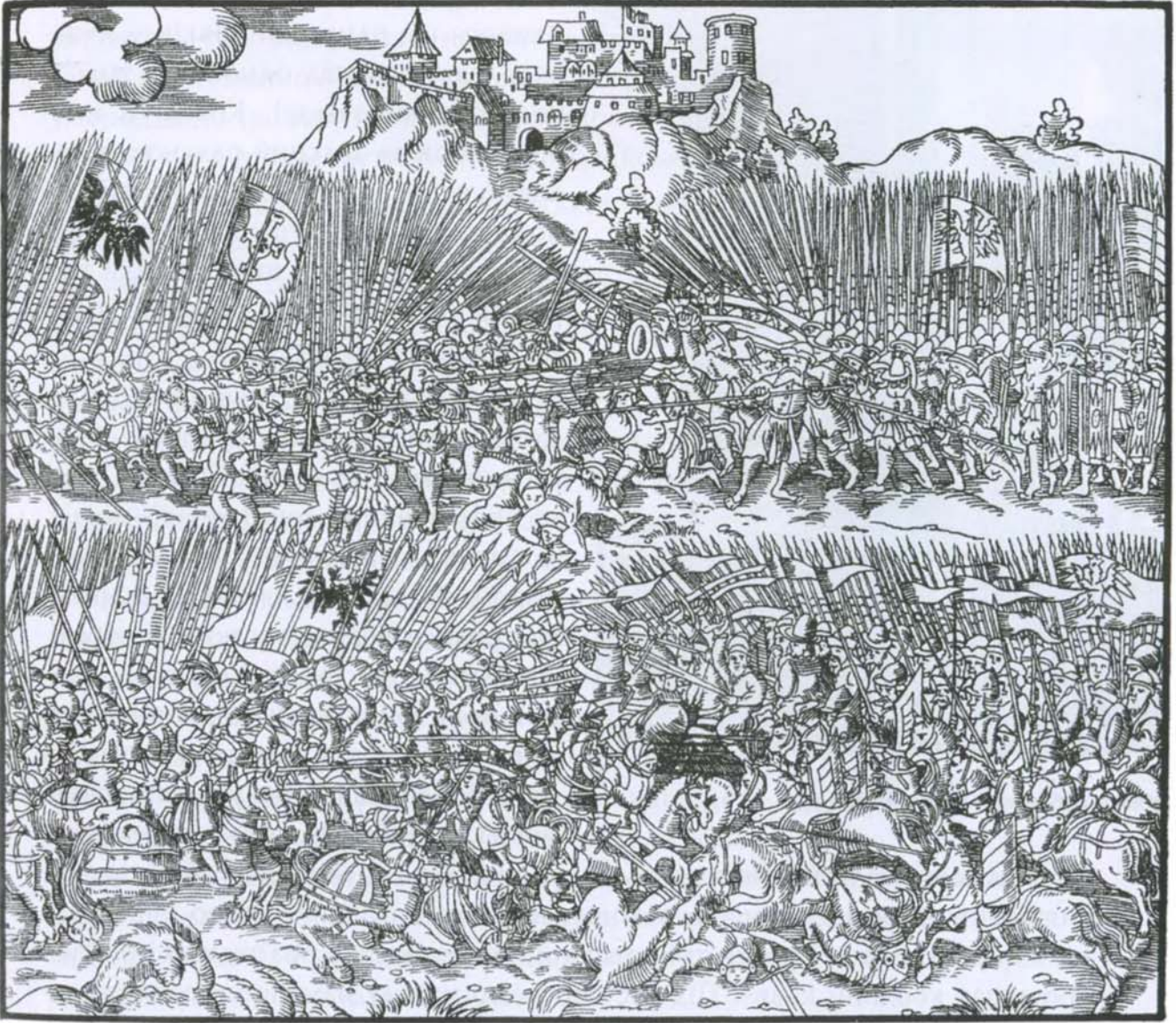
Кам'яна башта в Кам'янці XIII ст.

З появою і поширенням артилерії з'явився ще один тип вояків – *пушкарі* (зазвичай від одного до трьох на місто чи замок). Кожен з них утримував за власний рахунок невеликий загін (до 10 осіб) слуг, які допомагали в обслуговуванні гармат. Крім того, пушкарі виготовляли порох та відповідали за укомплектованість місцевого арсеналу.

Мобілізація в державі проходила за територіальними округами – намісництвами чи староствами. Окремі представники аристократії могли входити до війська під власним прапором. Взагалі князівські намісники відігравали величезну роль у справі управління військами і оборони країни. Вони слідкували за станом укріплень у містах і замках, контролювали бойову підготовку й озброєння військовозобов'язаного населення,

а також визначали й убезпечували кордони. Так, відомо, що у Київському князівстві «князь Семен Омелькович вислав намісника свого Спиридова, який від нього Черкаси тримав, і той по тих містах роз'їжджав і по тих врочищах кордони клав». Під час ворожого нападу намісники очолювали оборону ввірених їм земель. Приміром, воевода князя Свидригайла Юрша, керуючи від його імені Луцьком у 1431 р., витримав польську облогу, а пізніше, переведений до Києва, двічі – у 1436 і 1437 рр. – відбив нападників, що намагалися захопити місто.

Коли військо виступало в похід, князь ділив його на *полки*. Як правило, попереду йшов сторожовий полк, а за ним рухалися головні сили й обоз. На розташуванні вояків у таборі та на шикунанні під час воєнного огляду позначалися їх соціально-майновий статус і наближення до князя. Навіть при підготовці до бою, де головну роль, принаймні в князівський період, відігравала оперативна доцільність, враховувався соціальний фактор. Князі (за обставин), пани, зем'яни стояли в першій рядах, а слуги і міщани розміщувалися позаду. Васали шикувалися за своїми сюзеренами. Таке шикунання мало свою логіку, адже заможніші вояки володіли сучаснішою зброєю і кращими бойовими кінями. Це, в свою чергу, позитивно позначалося на силі атаки. Крім того, в феодальні часи тільки таке шикунання давало можливість ефективного управління підрозділами, бо регулярного вишколу й офіцера ще не існувало.

Грюнвальдська битва 1410 р. Дереворит

Слід зазначити також, що на той час не було усталеного поділу військ за родами, тож про кінноту і піхоту можна говорити лише як про спосіб бою. Кожен, хто мав матеріальну можливість, виходив на війну на коні. У далекий похід чи погоню за татарами взагалі треба було йти «о дву конь». Безкінний вояк залишався у замку. Коли вимагалася участь усього війська, йшли й кінні, і піші. Однак під час штурму укріплень, бою на складній місцевості, обороні фортець усі вояки спішувалися. У XIV ст. піхота суттєво впливала на перебіг війн, що вели українські князівства. Але часті сутички з татарами і підвищення майнового рівня військових станів поступово привели до того, що вже у XV ст. армії нерідко складалися виключно з кінноти. Наприклад, зміцнене двором Свидригайла волинське військо, яке 1431 р. заступило шлях полякам, було повністю кінним.

Артилерія на українських землях з'явилася наприкінці XIV ст. Найбільш ранньою згадкою про її використання є похід Скиргайла на Київ

Кінний вояк, озброєний ручницею

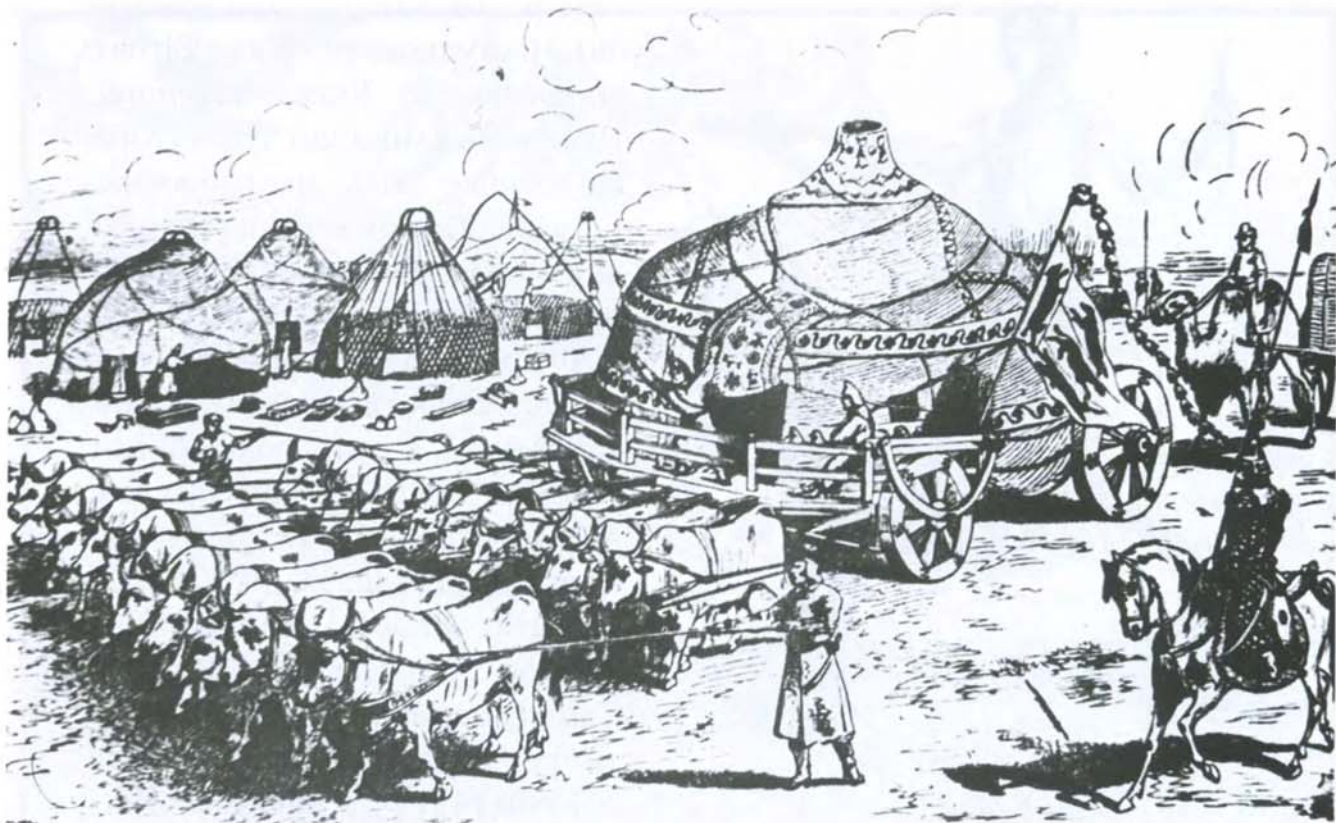
фрагменту) Київщина, Вінниця, Чуднів, Житомир мали потужну артилерію. Інші джерела підтверджують наявність гармат у Черкасах, Путивлі, Брацлаві, Острозі, Новгород-Сіверському тощо.

Про польову артилерію маємо лише дві згадки: в описі битв на Ворсклі 1399 р. і під Вількомиром 1435 р. В обох випадках гармати стояли під прикриттям табору з возів і через помилки в командуванні ефективність їх використання виявилася низькою. Полководцям, що очолювали тоді феодальні лицарські армії, взагалі було важко організувати взаємодію цієї нової зброї з феодальними дружинами. Тільки чеським таборитам, чие військо багато в чому мало риси регулярності, вдалося вперше масово і результативно використати гармати в польовому бою.

Першими артилерійськими знаряддями, що з'явилися на українських землях, були гармати і мортири. З розвитком артилерії в Європі зазнавав змін і артилерійський парк в Україні. У 1471 р. до озброєння київських міст входять *тарасниці*, *фуклери*, *пищали*, що заряджалися як кам'яними, так і залізними ядрами. У цей же час починають застосовувати ручну вогнепальну зброю – *ручниці* (або *гаківниці* – зменшені гармати, якими можна було стріляти з руки), а наприкінці XV ст. – рушниці з простим гнотовим замком.

Київська Русь, а потім окремі князівства мали власні флотилії, річкові та морські. Пізніша золотоординська влада не потребувала військових суден. Однак згодом, увійшовши до складу Великого князівства Литовського,

1393 р. (він мав при собі *бомбарди*). Наступного року вже Вітовт відправив до Києва *мортири*. Цілком можливо, що Луцьк і Київ ще раніше мали на озброєнні гармати. Тим більше, що місцеві князі познайомилися з ними на практиці: волинські – коли угорці в 70-х роках XIV ст. використали цю зброю проти місцевих замків, а київські – коли їх полки брали участь в облозі Гродна, під час якої активно використовувалися артилерійські знаряддя. У XV ст. гармати стають стандартною зброєю українських фортець. Саме потужна артилерія дала змогу Луцьку витримати облогу поляків 1431 р., а Києву – литовців 1436 і 1437 рр. За свідченням найдавнішої люстрації (вцілілого

Кочова ставка татарського феодала

Київщина починає поступово відновлювати дніпровський флот. Більшість походів проти кочовиків, здійснених за часів Вітовта, йшли в напрямку Криму, тож Дніпро використовувався як шлях, яким транспортувалися вантажі і рухалися сили підтримки – фактично невразливі для татарської кінноти. На жаль, прямих вказівок на існування флоту дуже мало. Відомо, що 1402 р. у бухтах Константинополя італійці бачили київські торгові судна. На початку 50-х років XV ст. кримський хан Хаджі-Гірей I, конфліктуючи з генуезцями, використовував військові кораблі, ймовірно, саме київський флот. Коли в першій половині 1470-х років над Кримом нависла загроза османського завоювання, генуезці просили допомоги в київського воеводи, в тому числі флотом. А вже на кінець XV ст. використання бойових суден стає стандартною стратегією проти кочовиків. Проте тоді йшлося не про плавання у відкритому морі, а про каботажне курсування вздовж берега.

Загалом українські війська брали участь у всіх воєнних конфліктах Великого князівства Литовського, навіть таких віддалених, як війни з тевтонцями (славнозвісна Грюнвальдська битва 1410 р.) чи відсіч гуситському рухові в Чехії (битва при Ауссігу на Ельбі 1422 р.). Проте найважливішим театром бойових дій для українців усе ж залишався Степ. Саме з нього у XIII ст. прийшов страшний ворог – монголо-татари, і саме він виплескував періодично те чи інше кочове військо.

Порівняно з європейськими війнами спротив кочовикам мав свою специфіку, продиктовану типом господарювання і розселення татар.

Татарське військо штурмує місто облоговими машинами

Західна і Центрально-Східна Європа була відносно густо заселена осілими народами, тому війська, що просувалися її теренами, фактично рухалися від одного населеного пункту до іншого. Це спрощувало таборування і сприяло грабункам. Битва, з огляду на можливі ризики, відходить на другий план. Недарма середньовічна європейська історія наповнена воєнними конфліктами, які розтягувалися на роки і десятиліття без великих бойових сутичок. Ворожі загони робили раптові набіги, грабували місцеве населення, по можливості захоплювали фортеці, а якщо таке не вдавалося, відступали. Ця стратегія яскраво відображена в одному з солдатських прислів'їв: «Дай нам, Боже, сто років війни і жодного дня битви».

Натомість у степовій місцевості, мало заселеній після зникнення в другій половині XIV ст. золотоординських міст, татари не мешкали стало у визначеному місті, а постійно пересувалися. Знайти в степу *кіш* (табір) можна було лише в разі, коли орда кочувала поблизу українського кордону, як це мало місце з Саїд-Ахметом у 1455 р. Проте часто напад на руські землі здійснювався військами, улуси яких перебували в Криму чи біля Дону. За таких умов єдиною економічною диверсією проти нападників було випалення трави в степу, а відступали татари тільки після відкритої битви. Отже, для українських князів і їхніх воевод важливим було не затягувати конфлікт, а якомога швидше знайти і знищити ворога.

На жаль, така перманентна війна залишила мала подробиць у сучасних джерелах. Наприклад, Вітовт 1425 р. повідомляв тевтонців, що з татарами «часто відбувалися битви». А по смерті останнього київського князя Семена Олельковича літописець серед його чеснот вказав і часті перемоги над татарами – хоча в наявних джерелах про них немає згадок. Красномовним доказом вагомості українського війська князівського періоду можуть слугувати події 30-х і 70-х років XV ст. Так, у «Свидригайловій війні» 1431–1437 рр. князь Свидригайло саме за рахунок

Штурм міста за середньовічним малюнком

українських полків і союзних татар зміг протриматися майже шість років. Усі його найбільші перемоги були здійснені на території Волинського, Подільського та Київського князівств силами місцевих полків. А на початку 1470-х років і генуезці, і місцевий хан Менглі-Гірей I вбачали у Київському воєводстві значну силу, що, за згодою центрального литовського уряду, могла надати їм допомогу.

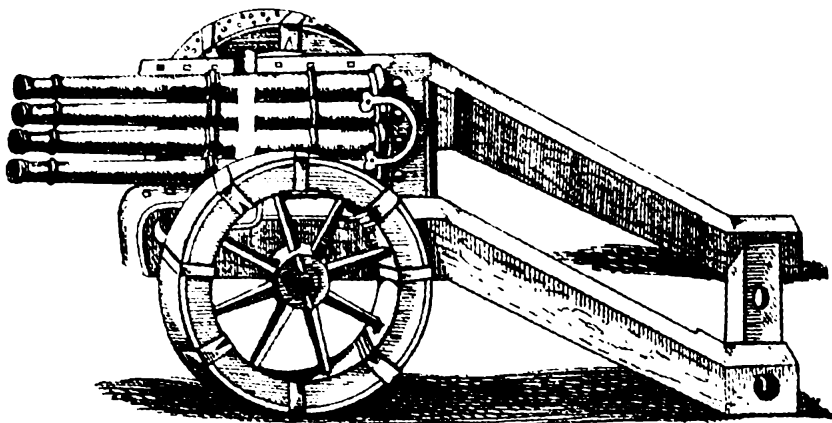
Війська різних українських князівств, загалом соціально й організаційно подібних між собою, мали й суттєві відмінності, спричинені геополітичним становищем України після монголо-татарської навали – насамперед у специфіці укріплень, чисельності війська та співвідношенні в ньому представників різних соціальних прошарків. У той час, коли Київщина, Поділля і Сіверщина увійшли до складу Золотої Орди, Галичина і Волинь зберегли свою самостійність, хоча й визнали залежність від ханів. До того ж, степові та лісостепові масиви Київщини і Поділля зазнали більших спустошень, ніж вкриті лісами Сіверщина і Волинь.

У самоврядному Галицько-Волинському князівстві в XIII ст. відбувся справжній ренесанс українського військового мистецтва. Сюди з усіх українських земель стікалася дружина, з якої Данило Галицький створив армію нового зразка, значно розширивши її за рахунок місцевого населення, зобов'язаного до кінної чи пішої («*оружники*», «*пешци*») служби, а також міського ополчення. На озброєння були прийняті найсучасніші зразки наступальної та оборонної зброї: арбалети, кінні обладунки, метальна артилерія тощо. У бою комбінували загони піших арбалетників і кінних лучників, фаланги піших списників і важкої, закутої в лати кінноти. На полі битви війська поділялися на кілька тактичних підрозділів, підпорядкованих волі одного полководця (князя чи його

представника: воеводи, двірського, тисячника). Подібна практика застосовувалася і на стратегічному рівні, коли князь оперував кількома окремим «корпусами».

У фортифікаційному мистецтві головним нововведенням було обладнання укріплень для використання металевих артилерій. Крім того, в укріпленнях почали встановлювати кам'яні башти на зразок західноєвропейських донжонів. Це збільшувало ефективність арбалета і металевих машин при обороні міст. Під час захоплення ворожих укріплень теж використовувалася тактика комбінованого удару. Спочатку фортецю обстрілювали з усіх видів металевих зброї: ручних пращ, луків, арбалетів, катапульта, баліст, трибучетів тощо, потім таранами проломлювали стіни чи вибивали браму й нарешті з допомогою драбин вилазили на стіни. Уся ця розвинута на той час військова машина перейшла до рук Любарта Гедиміновича з проголошенням його волинським князем 1340 р. Наступна переможна сорокарічна війна Волинського князівства проти Польщі й Угорщини повністю продемонструвала міць місцевої армії.

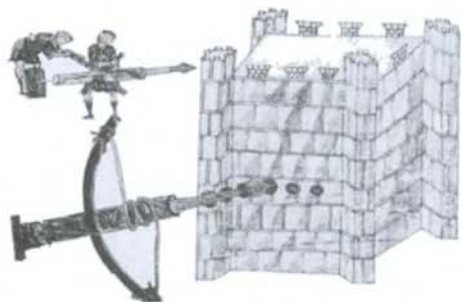
За литовської влади в структурі волинського війська відбулися зміни. Любартова перемога вимагала максимального напруження сил і ресурсів князівства. У ситуації постійного військового конфлікту, не маючи ще достатньої підтримки місцевої еліти, Любарт мусив віддавати міста і землі у володіння інших князів на правах служби. Так, наприклад, Белз після успішно витриманої ворожої облоги було пожалувано Юрію Наримунтовичу. Нові князі відповідали за стан наданих земель і рівень військової підготовки місцевих вояків. Як наслідок, певною мірою централізована військова система була перетворена на конгломерат князівських і панських дружин та ополчення окремих повітів і волостей. Піхота, чие ефективне функціонування можливе лише за умови централізованої влади, здатної виставити велику кількість піших вояків – списників і стрільців, втрачає своє значення. Падає загалом і чисельність волинських полків, що є закономірним явищем для будь-якого феодального війська. Приміром, при Романовичах Волинь і Галичина

Багатоствольна гармата

Тевтонський рицар на печатці 1300 р.

Середньовічні стінобитні машини

Замок у Кременці. Сучасний вигляд

виставляли кілька десятків тисяч вояків, а за литовської доби – не більше чотирьох тисяч. Таким чином, можемо говорити про організаційний регрес, якого зазнала військова структура Волинського князівства. Однак це майже не позначилося на ступені бойової міці волинян загалом. Великі землевласники приділяли чимало уваги вихованню бойових якостей своїх дружин, тож кіннота динамічно розвивалася, й за правління Любарта і Свидригайла волинські полки становили головну ударну силу литовського війська у війнах з поляками.

Значно більш вразливим у військовому плані після монголо-татарської навали виявилось Поділля. Перебуваючи у степовій смузі, воно зазнало настільки сильних спустошень, що не мало можливостей для самостійного відновлення сил. Сьогодні історики припускають, що на момент приходу литовців тут не існувало жодного укріпленого пункту, а кількість населення залишалася невеликою, оскільки кочовики до останнього використовували ці землі для пересувань. Після входження до складу Великого князівства Литовського, Поділля, хоч і зберегло свою цілісність, проте отримало одразу кілька князів – Коріатовичів, які, щоправда, спільно намагалися укріпити й заселити край. На Поділлі будується ціла низка нових міст-фортець: Червоногород, Кам'янець-Подільський, Бакота, Вінниця, Брацлав, Скала тощо. Причому серед матеріалу, на відміну від інших українських земель, домінує камінь і цегла. Подільські володарі спромоглися побудувати багато міцних фортець, тож, очевидно, їм довгий час вдавалося утримувати відносну безпеку своїм володінням з боку Степу. За прикладом інших удільних князів вони утримують двір

Польський рицар XIII–XIV ст.

і роздають землі на умовах військової служби, але ці пожалування вирізняє обов'язок подільських військових ходити в *погоню*. Про високі матеріальні можливості Коріатовичів свідчить спосіб карбування місцевих срібних монет: не через розплющування срібного дроту, а за допомогою пресу, що можливо тільки за наявності достатньої кількості срібла. Коли 1392 р. Ягайло вирішив позбавити братів престолу, він вислав військо чисельністю 4–5 тис. чоловік, до того ж зміцнене артилерією. Отже, Коріатовичі, певно, мали так само чимало вояків.

Поділля як цілісне князівство продовжує виступати на політичній арені й у першій третині XV ст. Його правителі Ситко, Свидригайло та інші з перемінним успіхом воюють з татарами і молдаванами. Але в ході «Свидригайлової війни» більшу частину князівства завоювали поляки, а за Литвою залишилися Вінниця і Брацлав, тимчасово – під владою київських князів. З 1471 р. Східне Поділля в організаційному плані підпорядковується волинській адміністрації.

Хоча Сіверщина і ввійшла до складу Золотої Орди, тут, на противагу південноукраїнським землям, збереглися укріпленні міста й численне населення. Адміністративно ця земля була розділена серед невеличких володарів, але місцеві князівські дружини являли собою досить грізну силу. Так, під час облоги Гродно 1390 р. стародубський князь Корибут привів кінний полк з «гарною зброєю і конями»; його нащадок успішно воював у Чехії; Свидригайло за княжіння у Стародубі успішно протистояв татарам. Після переходу Сіверських князівств під владу московського великого князя наприкінці XV ст. їх дружини відігравали одну з провідних ролей у війнах Московської держави як проти литовців, так і проти татар.

Київ, за словами Вітовта, був дорогоцінним камінням у його короні або, як пізніше казали литовські урядовці, «воротами панства». Після входження київських земель до складу Великого князівства Литовського тут посів престол син Ольгерда Володимир (1362–1393). Наприкінці XIV – у першій третині XV ст. у Києві правили Гольшанські. Але вже за Свидригайла його було повернуто нащадкам Володимира, спочатку Івану Володимировичу, а потім Омельку Володимировичу та його сину Семену.

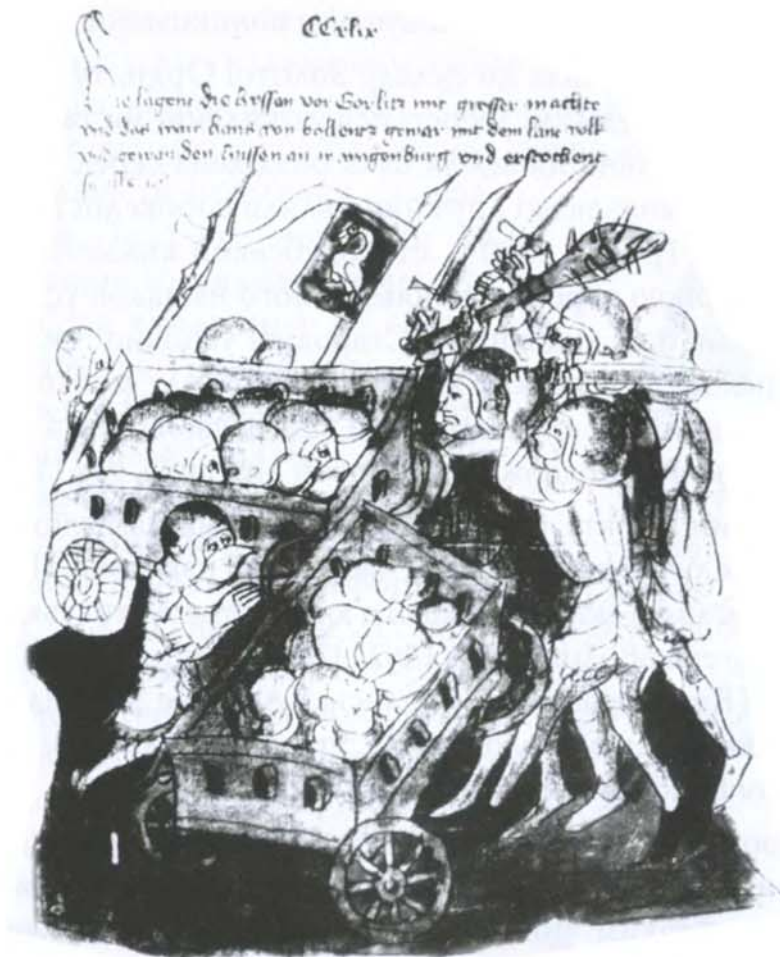
З перших років правління Володимир приділяв чимало уваги обороноздатності князівства. Він підтвердив право на землю для місцевих бояр і запросив нових, таким чином створивши десятки поселень з військовим людом вздовж Дніпра, Росі, Дністра тощо. Володимир будує замок «з дубових колод» у Києві та нові фортеці в Черкасах, Каневі, Звенигородці,

Король польський і великий князь литовський Казимир IV Ягеллончик. Дереворит XVI ст.

Звягелі, Путивлі тощо. Про міць київських замків свідчать історичні факти: коли, прагнучи змістити Володимира, Ягайло виправив на Київ Скиргайла, литовський князь привіз потужну артилерію, а за рік, коли вже Вітовт намагався оволодіти містом після раптової смерті Скиргайла, він теж віз із собою «багато облогових мортир».

Київ і князівство в цілому успішно пережили перипетії важкої війни Великого князівства Литовського із Золотою Ордою і «Свидригайлової війни». За час правління Олелька і, особливо, Семена київське князівство востаннє сягає могутності. Його князі, титулюючи себе великими, продовжують будувати нові міста і фортеці. По смерті Семена на Київщині нараховувалося не менше трьох десятків фортець від укріплених міст до невеличких замків. Причорноморський Дашів (нині Очаків) належав київському князю й успішно контролював місцеву торгівлю до самої смерті Семена. Навколо Києва часів князівства було створено систему замків: Білгород (сучасна Білогірська), за свідченням венеціанського посла Контарині, «біла фортеця» (через колір глини, якою обмазували дерев'яні стіни); Вишгород, Городець (на лівому березі в районі суч. Березняків) тощо. Крім того, за Семена до складу Київського князівства увійшло Східне Поділля. Відповідно князівство перетвори-

Бій табором. Малюнок XV ст.

Піші татарські лучники

лося не тільки на найбільшу за територією область Литовської держави, але й фактично стало її щитом з боку Дикого Поля, адже всі кордони, через які ординці нападали на Велике князівство Литовське, проходили по київських землях. Маючи потужний двір, Семен роздавав володіння не тільки на центральній Київщині, але й на Лівобережжі та на південь від Брацлава вздовж Дністра. Точних цифр щодо чисельності київського війська, на жаль, немає. Враховуючи, що в князівстві мешкало з десятків князівських родин, близько півтисячі панських і зем'янських родів, чисельність слуг могла коливатися в межах кількох тисяч. На відміну від Волині, на Київщині заселення і збільшення війська відбувалося головно через діяльність місцевого князя, тому військо в своїй соціальній структурі було подібним до волинського часів правління Романовичів. Цих сил виявилось цілком достатньо, аби проводити активну й успішну політику в Степу. Могутність київського князя у Північному Причорномор'ї яскраво потверджує той факт, що при наближенні турецької загрози італійські колонії та кримський хан саме в Києві вбачали силу, яка мала їх врятувати, принаймні до підходу всього війська Великого князівства Литовського. За допомогою київського князя Хаджі-Гірею I вдалося розбити на Поділлі 1455 р. орду Саїд-Ахмета, причому останнього Семен Омелькович полонив.

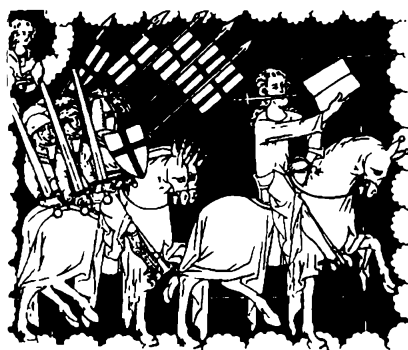
ВІЙНИ НА ЗАХІДНИХ КОРДОНАХ

Сорокалітня війна 1340–1382 рр.

Волинь стала першим великим українським князівством, яке увійшло до складу Литви. Цей процес супроводжувався тривалою війною Литовської держави і Волинського князівства зокрема проти Польщі та Угорщини. Фактично ж волинський князь провадив війну самостійно, іноді отримуючи допомогу від своїх родичів. Джерела мало повідомляють про подробиці конкретних боїв, проте загальний хід війни є характерним прикладом військових дій середньовіччя, коли стратегічна мета співвідносилася з династичними правами й успіх багато в чому залежав від здоров'я та статусу кожного окремого монарха.

1340 р. Любарта Гедиміновича було проголошено князем Волині і Галичини. Проте остання йому фактично не підпорядковувалася, оскільки місцеве боярство обрало правителя зі своїх лав – боярина Дедька. У той же час король Польщі Казимир III і Людовик Угорський мали на ці території власні плани. На початку весни 1340 р. монархи уклали угоду

про розподіл Галицько-Волинських земель. Тоді ж було вислано військо, але галичани й волиняни вистояли. Полякам вдалося оволодіти лише Львовом та ще кількома замками. У грудні того ж року союзні Дедьку татари спустошили Польщу й Угорщину. Під час цього нападу відбулися жорстокі бої на Віслівських переправах, де від стріли загинув один з провідних польських полководців сандомирський воєвода Челей. Тоді ж татари захопили Любельський замок, і Казимир мусив піти на мирну угоду з Дедьком.

Військо хрестоносців

У 1344–1345 рр. польський король, однак, порушивши мирову, розпочав бойові дії. Поляки захопили Сяноччину, але далі не прорвалися, тож укотре було підписано мир.

Наприкінці осені 1349 р. Казимир організував черговий похід на українські землі, цього разу врахувавши помилки. По-перше, було забезпечено нейтралітет монголотатар. По-друге, Казимиру вдалося перевербувати частину бояр. Як наслідок, за один похід він оволодів усією Галичиною і частиною Волині (Володимир, Белз, Берестя). Любарт утримав за собою Луцьк. Наступного року волинський князь, отримавши допомогу Литви, вибиває поляків з Волині, а за кілька місяців повертає Львів, щоправда, ненадовго: невдовзі в одній із сутичок він потрапив у полон.

Король польський Казимир III. Худ. Ян Матейко

Казимир відновлює військовий союз з Угорщиною і влітку 1351 р. обидва війська вирушають на схід: від Кракова через Сандомир і Люблін у напрямку Волині. Дорогою король Польщі захворів і повернувся додому; далі союзне військо вів Людовик. За два тижні поляки й угорці вступили до Берестейщини, що належала Кейстуту. Останнім своїм військом перекрив їм подальший рух, однак битви не відбулося: 15 серпня угорський правитель підписав мирову угоду – Берестейщина залишалася за Кейстутом, а Волинь – за Любартом, якого було звільнено. Цікаво, що сам Кейстут залишився в заручниках у Людовика, але через кілька днів утік.

У лютому 1352 р. військові дії відновилися; поляки й угорці підступили під Белз. Місцевий воєвода Дрозд, упевнившись, що замок не готовий до бою, пішов на хитрість і начебто погодився не чинити опору, але за особливих умов. При цьому на цілий тиждень затягнув переговори, на очах у ворога різними способами зміцнюючи фортецю, й залив навколофортечний рів водою з ближньої річки. Переконавшись, що оборона готова, Дрозд перервав перемовини і почав бойові дії. Поляки і угорці пішли на штурм, але холодна вода сковувала рухи нападників. Крім того, захисники почали стріляти, тож союзники мусили відступити. Втрати були величезні: загинуло багато знаті, в тому числі племінник Людовика, а його самого вибито з сідла й поранено. Врешті угорці, а за ними й поляки змушені були

Правитель Волинського князівства Любарт Гедимінович

повернутися додому. На зворотному шляху угорський король мало не загинув у сутичці з українським загоном (місцеві жителі спробували спалити хату, де він ночував). Поки поляки стояли під Белзом, литовці й татари напали на польські землі. За півроку Казимир організував ще один похід, який закінчився черговим миром: за поляками залишалася Галичина, а за литовцями – Волинь. Як і попередні, ця угода протрималася лише кілька місяців.

Улітку 1353 р. Любарт здійснив успішний похід у Галичину, захопивши Львів і Галич, а вже в серпні діяв під Завихвостом у Польщі. Тоді ж інші литовські князі спустошували польські землі неподалік Полоцька. Восени Казимир спробував оволодіти Белзом, але невдало. На відплату наступного року українці й литовці разом з татарами повторили напад. Такі набіги періодично відбувалися до 1356 р., коли Казимир зміг переманити татар на свій бік, а в менших масштабах – і надалі.

1366 р. польський володар береться за організацію нового великого наступу, підкріпленого нападом німецьких лицарів і татар, маючи на меті захопити більшу частину Волині. Король змусив литовських князів укласти мирну угоду, проте вже наступного року бойові дії відновилися. Так, у 1368 р. Кейстут напав на Маковію; у 1368–1369 рр. поляки втратили Белз і Холм; 1370 р., внаслідок смерті Казимира, Любарту вдалося повернути собі всю Волинь. Литовці скористалися відсутністю королівського намісника (князь Олександр Коріатович перебував тоді в Кракові), і захоплені зненацька в недобудованому королем кам'яному замку у Володимирі, поляки швидко капітулювали.

Після цих подій війна тривала ще десять років, причому тепер головною рушійною силою були угорці. Кілька років війна мала вигляд двосторонніх нападів. Наприкінці жовтня 1376 р. Велике князівство Литовське організувало похід на Польщу. Наступ очолили Кейстут і волинські князі Юрій Наримунтович і Любарт Гедимінович. Кероване ними військо наблизилося до Сяну і під Завихвостом перейшло його. Знаючи про наближення ворога, польський уряд, проте, не вжив реальних оборонних заходів, тож князі без перешкод грабували край до Тарнова. Набравши близько 23 тис. чоловік полону, Кейстут, Юрій і Любарт у листопаді відступили.

Правитель Галицького князівства Дедько.
З вид. «Україна: Литовська доба 1320–1569»

Бій піхоти проти кінноти. Середньовічний малюнок

Дізнавшись про смерть великого князя литовського Ольгерда, чії нащадки саме змагалися за батьківську спадщину, угорці й поляки влітку 1377 р. організували похід на схід. Німецькі рицарі напали на Жмудь, тож Кейстут зі своїм військом пішов туди. Любарта вдалося нейтралізувати за допомогою спеціального корпусу, попередньо направленого на Волинь, де князь втратив Кремінець, Олесько і Лопатин. Союзники рушили двома групами. Угорці обступили Белз, а поляки атакували Холм. Останній швидко піддався, що дало можливість Людовику з'єднати обидва війська для облоги Белза. Оборорою міста керував місцевий князь Юрій Наримунтович. Довідавшись про наступ ворога, він добре укріпив фортецю. Спроба захопити місто швидким штурмом закінчилася невдало, й облога затягнулася на сім тижнів. Припасів у Белзі було достатньо, і гарнізон ніс відносно невеликі втрати. Проте зрозумівши, що допомоги не буде, Юрій вирішив скористатися ситуацією для отримання вигідних умов. Місто перейшло під владу Людовика, а Юрію віддали Любашів та інші містечка.

Надалі протягом п'яти років бойові дії знову не виходили за рамки періодичних наскоків. З боку Великого князівства Литовського війна велася виключно силами Волинського князівства. У 1382 р. помер Людовик Угорський. Цим одразу скористався Любарт, швидким нападом оволодів більшістю попередньо втрачених міст, окрім Белза і Холма. Поляки навіть підозрювали своїх угорських союзників у зраді. Ця любартівська реконкіста фактично поклала кінець війні, наслідком якої стало приєднання волинських земель до Великого князівства Литовського.

Облога Гродна 1390 р.

Наприкінці 80-х років XIV ст. у Великому князівстві Литовському загострилася боротьба за владу між Ягайлом Ольгердовичем, який у 1385 р. став ще й королем польським, і Вітовтом Кейстутовичем. Останній отримав допомогу від німецьких рицарів і розпочав набіги на центральні райони держави; йому вдалося захопити кілька міст. У лютому 1390 р. Ягайло, зібравши польське військо, рушив під Берестя, Кам'янець-Литовськ (нині м. Кам'янець у Берестейській області Білорусі) і Гродно, в яких сиділи залоги його супротивника. Захопивши за десять днів Берестя, Ягайло через падіж коней і нестачу їжі мусив розпустити військо по домівках. При королі лишився загін у 900 вояків і добрий облоговий парк, що складався з «бомбард і баліст». Цими силами було атаковано й захоплено Кам'янець-Литовськ. У той же час до Гродна із сильним військом поспішали Вітовт і німці, а до короля приєдналися нові полки, передусім Київський і Сіверський на чолі з Корибутом-Дмитром.

Бомбарда XIV–XV ст.

Вітовт зупинився навпроти Гродненського замку на протилежному березі Німана. У намаганні допомогти обложеному він спробував зробити високий насип з укріпленнями вгорі, можливо, щоб встановити на ньому артилерію й обстрілювати Ягайлове військо. Проте Ягайлу вдалося штурмом оволодіти Нижнім замком. Королівська артилерія виявилася досить потужною: бомбарди безперервно обстрілювали гродненські укріплення і дуже пошкодили їх. До того ж, у замку закінчувалися харчі. Усі ці події негативно вплинули на бойовий дух захисників.

Розуміючи, що гарнізон може скоро капітулювати, Вітовт вдався до чергового інженерного прийому. Через річку перекинули ланцюг, до якого поприв'язували човни і таким чином утворили міст. Аби зашкодити переправі, Ягайло наказав викорчувати сосни і разом з корінням та гілками кинути їх у річку вище за течією. «Тарани» силою течії та вагою зруйнували Вітовтів задум. Невдача змусила гарнізон здатися, а Вітовта – відступити.

Гродно на гравюрі XVI ст.

Для Ягайла ця перемога виявилася украй вчасною, бо його військо чимдалі сильніше потерпало від голоду: вояки харчувалися чорним хлібом, а коней годували листям і старою соломою.

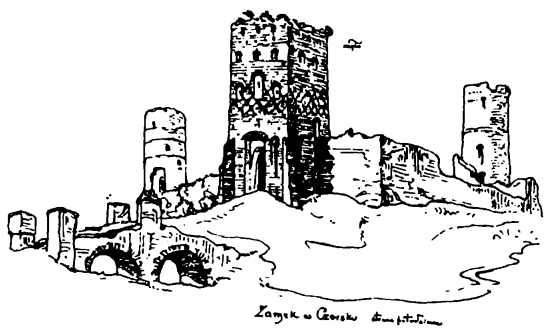
Арбалетник зі щитом-павізою

Оборона Луцька 1431 р.

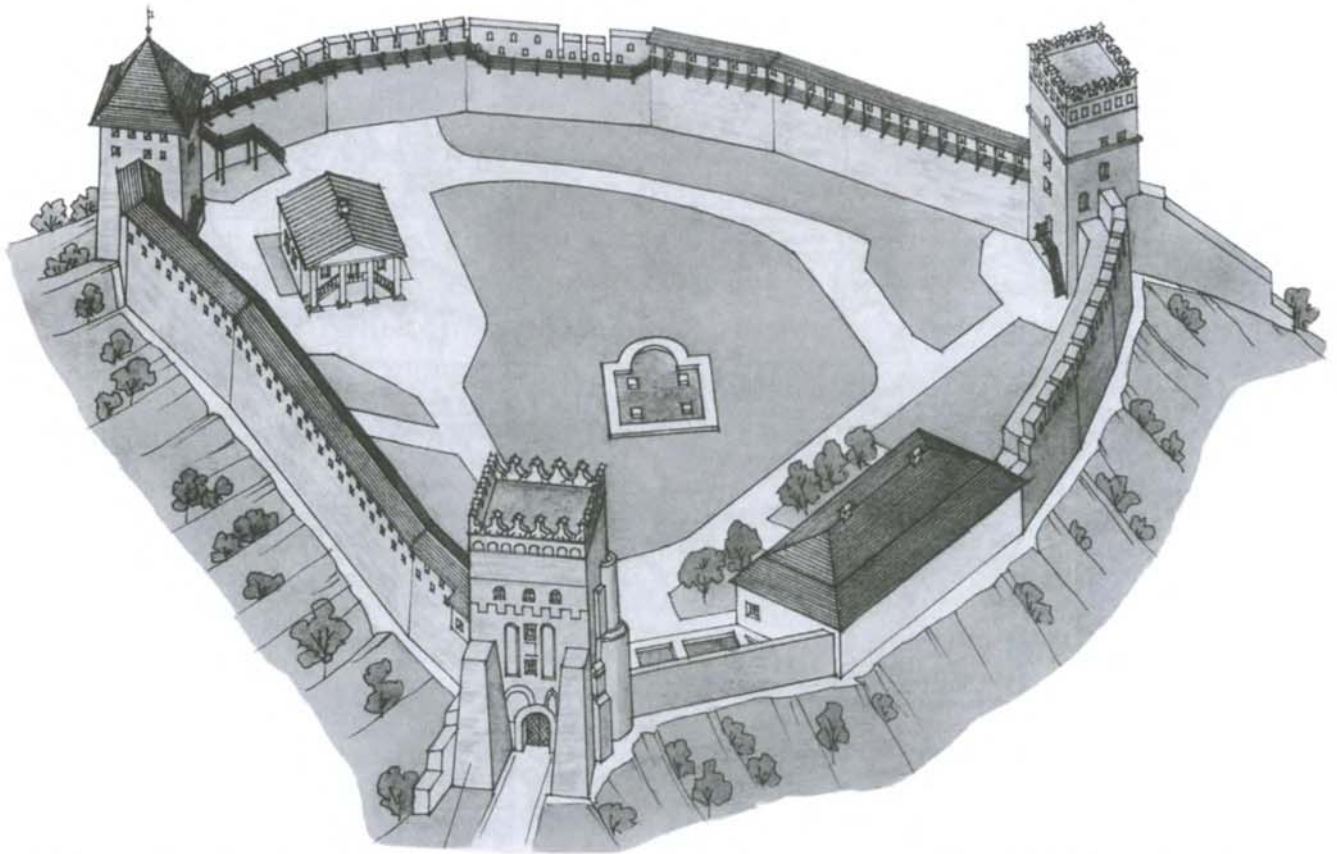
У ході війни між Польщею і Великим князівством Литовським влітку-восени 1431 р. відбулася облога Луцька. Скориставшись тим, що литовський правитель Свидригайло ще не встиг провести мобілізацію, його брат польський король Ягайло в липні рушив військом на столицю Волинського князівства. Між двома країнами давно точилися суперечки за Волинь і Поділля. Оволодіння столичним містом цих земель давало в руки польської сторони колосальні переваги. 9 серпня польське військо перейшло Буг і вступило на волинські землі. Тільки тепер Свидригайло дізнався про його рух і кинувся назустріч, зібравши під своєю рукою двір і волинські полки. Загальна чисельність його війська становила 6 тис. чоловік. У польській армії в похід ішла шляхта з усіх земель, тож можна припустити, що Ягайло мав 20–25 тис. Тим більше, що пізніше ко-

роль без шкоди для себе відпускав на інші напрямки загони в кілька тисяч чоловік (тільки під Бузьк виправив 6 тис.). Зважаючи на перевагу противника, Свидригайло вирішив добре укріпити Луцьк із його камінним замком, а інші міста, які стояли на шляху ворога, передусім Володимир, залишити.

Польське військо рухалося повільно, бо в умовах Волині (ліси і болота) через численність не могло нормально пересуватися, а крім того, очікувало підходу великопольської шляхти, яка приєдналася поблизу Володимира. До того ж, Ягайло сподівався залякати суперника

Прорисовки Луцького замку.
Терський С. Історія Луцька

Луцький замок. Сучасна реконструкція. З видання «Україна: Литовська доба 1320–1569»

і змусити на мирову. Сутички між передовими загонами ворогуючих сторін відбулися ще на шляху до р. Стир, а серйозна битва розпочалася на березі річки. Польська хроніка зауважує намагання Свидригайла зупинити наступ поляків, а його відступ трактує, відповідно, як страшну поразку. Проте навряд чи такий старий вояк, яким був князь, міг сподіватися зі своїм невеличким військом зупинити тут величезну армію Ягайла. Стир, хоч і мав у деяких місцях заболочені береги, був цілком придатний до форсування польською кіннотою. Швидше за все, Свидригайло намагався на деякий час затримати ворога (доки зміцнювалися луцькі укріплення), а важка місцевість дозволяла порушити польські бойові порядки, що мало погіршити психологічний стан війська напередодні облоги.

31 липня передовий польський полк вийшов на берег Стиру в районі мосту, вже знищеного волинянами. На протилежному березі вишикувалися полки, очолені особисто литовським правителем. Напевно, польський авангард кількісно не поступався свидригайловим силам. Побачивши ворога, поляки швидко перейшли річку; розпочалася перша битва цієї війни. Польський історик Длугош у своїй хроніці змальовує її як виключно переможну, однак нижче повідомляє, що битва на березі тривала цілий день, поки все польське військо не перейшло в кількох місцях річку.

Ймовірно, Свидригайло відразу контратакував поляків, періодично відтісняючи їх у воду, вони ж із підходом нових сил щораз поновлювали наступ. Незважаючи на ворожу перевагу, князь протримався цілий

Фрагмент карти Ваповського XVI ст. Дереворит XVI ст.

Бій християнського і мусульманського військ. Дереворит XVI ст.

день. Надвечір підійшло усе Ягайлове військо і почало переходити річку в кількох місцях, намагаючись зайти противнику у фланг. Аби уникнути оточення, Свидригайло віддав наказ відступати, залишивши в ар'єргарді литовські хоругви зі свого двору, оскільки саме волиняни мали захищати рідне місто. У Луцьку розташувалися 4 тис. вояків на чолі з Юршою, а князь відійшов у безпечне місце, де збирав свої полки й чекав на прихід союзних татар.

Підступивши під Луцьк, польське військо оточило його щільним кільцем. Нападники підвезли під мури металльні машини й гармати і, розпочавши обстріл, у кількох місцях пошкодили укріплення. 13 серпня поляки кинулися на штурм, однак підготувалися до нього дуже погано. Штурмові загони не мали взаємодії, їм не вистачало драбин, переносних щитів тощо. У той же час Юрша ефективно керував обороною, швидко ремонтував пошкодження в укріпленнях. Гарнізон, маючи на озброєнні потужні гармати, металльні машини, арбалети і луки, засипав осадників снарядами. Польське військо змушене було відступити до табору. Невдовзі Юрша попросив перемир'я, яке, однак, використав для поновлення укріплень.

Длугош критикує Ягайла за цей крок, хоча поляки, напевно, зазнали великих втрат, тож мали винести тіла загиблих і поранених. Загалом же у польському війську на адресу Ягайла лунало чимало звинувачень у зраді. Король мусив передати командування Земовиту Мазовецькому.

Облога тривала. Свидригайло хоч і стояв поряд, але надати реальної допомоги обложеному гарнізону не міг. Війська збиралися повільно. Між ним і Ягайлом періодично розпочиналися переговори і встановлювалися звичні короткі перемир'я. Під час одного з них поляки спробували оволодіти Луцьком. Сподіваючись, що мирна угода приспала увагу захисників, польське військо рушило на штурм. Проте Юрша був на сторожі: нападників знову зустріли градом різноманітних снарядів і відбили.

Спроби польської сторони за допомогою своїх облогових машин – потужних гармат

Великий князь литовський Свидригайло Ольгердович

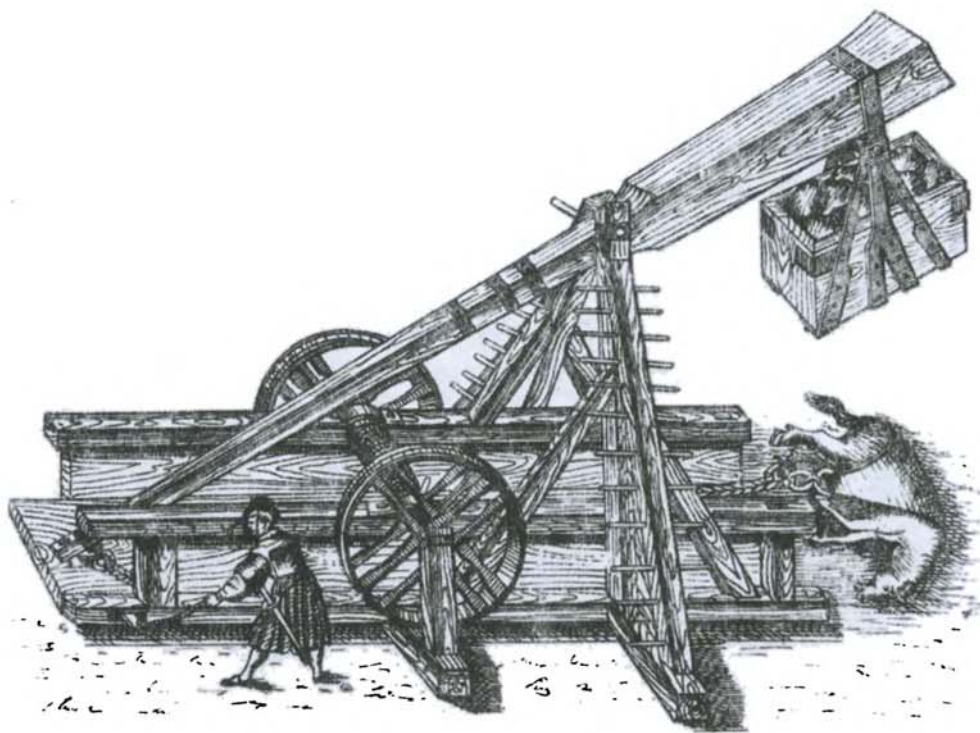

Штурм міста із застосуванням облогової гармати

і великих камнеметів – зробити значні проломи в стінах теж нічого не принесли. Восени стан війська різко погіршився, від дощів і холоду хворіли та вмирали люди й коні. Розуміючи, що облога програна, Ягайло пішов на мир із Свидригайлом, якому так і не вдалося зібрати значних сил.

Що ж до Юрші, то наступні відомості про нього пов'язані з іншим українським столичним містом – Києвом. Керуючи його обороною, він примудрився розбити два ворожих війська. Спочатку, взимку 1436 р., завдав поразки противнику під Стародубом, де захопив як саме місто, так і 170 литовських панів (які виступали на боці ворога). У вересні наступного року, вже під стінами Києва, розгромив військо, яке прямувало на облогу міста. При цьому стрілою було поранено ворожого полководця, полонено 135 дворян і захоплено сім прапорів.

На Поділлі у цій війні відзначився князь Федір Острозький. Маючи дружину, що складалася як з українців, так і з найманих молдаван і татар, він кілька років успішно громив польські війська, зазвичай застосовуючи тактику раптового нападу під час маршу ворога, найчастіше на переправах.

Метальна машина кидает труп коня

У БОЯХ ПРОТИ ОРДИНЦІВ

Кінець ординської залежності 1362 р.

Коли Любарт Гедимінович посів волинський княжий престол, Золота Орда підтримала його і надала військову допомогу на початковому етапі війни з Польщею. Після входження Волинського князівства до складу Литовської держави золотоординці трималися нейтралітету.

У 50-х роках XIV ст. литовський вплив поширився до Прип'яті й Тетерева. Тепер ординська влада стримувала подальше просування литовців на Сіверщину й Київщину, часто навіть переходячи в наступ. Протягом 1350-х років їхні чамбули кілька разів нападають на землі Великого князівства Литовського. Спроби князя Ольгерда домовитися з ними про мир успіху не мали, його посольство було заарештовано в Орді. Сила ординців змушувала литовців шукати якихось додаткових засобів, аби захистити кордон. Так, у 1358 р. вони запропонували Папі Інокентію VI переселити прусських лицарів на Поділля задля боротьби з монголо-татарами.

Поки Золота Орда залишалась могутньою, спроби відірвати від неї Україну були марними. Проте ситуація різко і швидко змінилася 1359 року – після смерті Бердібека в Орді почався розбрат, відомий у літописах як “Велика замятня”, що тривав два десятиріччя. За цей час в Орді змінилося не менше двох десятків ханів. Для ВКЛ настав час діяти, тим паче, що обставини склалися сприятливо: в економічних стосунках суттєво збільшилося значення торгівих шляхів північ–південь, відповідно, налагодилося співробітництво з місцевими елітами, а також, очевидно, частиною татарських князів, військо литовців, які вже контролювали деякі руські території, ставало сильнішим, а релігійна спільність ставала додатковим фактором зближення. Залишалось дочекатись

Татарські вояки

Olgierd

**Великий князь Литовський Ольгерд
Гедимінович**

зручного моменту і знайти вигідного союзника з числа степовиків, який був потрібен передусім для оформлення легітимізації претензій литовських князів на українські землі – не забуваймо, що для Середньовіччя обґрунтування права володарювати грало не останню роль. Вдалий момент для наступу на українські землі настав зимою 1361–1362 рр.

Улуси українських територій входили до складу орди хана Кельдібека, якому у приволзьких степах протистояв Мурат. Навесні 1362 р., зібравши всі наявні сили, Кельдібек вирушив у похід на Волгу, щоб розгромити суперника. Проте похід закінчився поразкою – спочатку Кельдібек сховався в Азові, а потім, за одними даними, втік на Кавказ, а за іншими – загинув. Як наслідок, на початок літа 1362 р. в західних володіннях Кельдібека запанувало безвладдя – хоча місцева адміністрація залишилася, проте представника династії Чингізидів, як

суверена українських територій, тут вже не було. Згодом у літописах про татарських князів Поділля зазначалося: “Царя над ними не було”.

У такій ситуації Мамай висунув на престол кандидатуру Абдулаха, а також поступово почав підпорядковувати собі навколишні улуси, зайнявши до вересня 1362 р. степ на півночі – по Ворсклу, а на сході – до Волги.

Ольгерд ще раніше захопив Брянськ, а на початку 1362 р. оволодів Києвом і Черніговом. Проте ситуація для ВКЛ склалася не найкращим чином, бо саме в цей час на півночі тевтонці завдали потужного удару по литовським землям. У січні й лютому німці здійснили набіги на села вздовж кордону, а 16 квітня їхнє військо після облоги захопило Каунас. Причому цьому не завадила навіть присутність Ольгерда і Кейстута «з усією силою» на іншому березі річки. За німецькими даними, в полон потрапив син Кейстута, а 2000 литовських вояків загинуло. За таких умов Ольгерд не міг зосередити для наступу на південь всю свою міць. Він міг оперувати частиною дружини, як своєї, так і васальних князів, а також військами українських князівств.

У своєму наступі на південь Ольгерд передусім зайняв ординські області, заселені українцями. По-перше, ці землі складали частину Русі і входили до його сфери впливу. По-друге, влітку кочівники піднімалися в зону лісостепу, і тому деякі улуси татарських князів і мурз зосереджувалися в басейнах Сейму

Татарська кіннота

і Сіверського Дінця. По-третє, просування Мамай вздовж моря спонукало його ворогів відступити на північ (ця ситуація повориться через три десятиріччя під час наступу Тамерлана). Літописець говорить про похід дуже лаконічно: «Того ж літа Литва захопила Корщів» (місто на р. Тиха Сосна). За цією короткою звісткою стоїть велика подія: приєднання до Великого князівства литовського «Руської землі» – Києва, Переяслава, Чернігова. Беручи до уваги, що на цих землях пізніше знаходимо чимало служилих татарських родів, то, очевидно, це відгомін попередніх політичних домовленостей Ольгерда.

Наступного удару по пануванню орди Литва завдала на Правобережжі. Літописець занотував, що восени «Ольгерд Синю Воду і Білобережжя повоював». Під Синіми Водами, ймовірно, мався на увазі центр «Правобережного улусу», а щодо Білобережжя, то тут, очевидно, йдеться про правий берег Дніпра в його нижній течії. Через двісті років Стрийковський у своїй хроніці писав, що Ольгерд вирушив у похід з Канева і Черкас, проте це видається малоімовірним, оскільки восени тевтонці знову здійснили напади на литовські землі, і Ольгерд, з огляду на весняну поразку, мав перебувати там. Скоріш за все походом керували Коріатовичі разом з іншими князями, наприклад, тим самим Володимиром Ольгердовичем Київським. Адже Юрій Коріатович, як ми пам'ятаємо, мав володіння на Волині і брав участь у литовсько-польській війні. Крім того, якщо б ВКЛ вирушило у похід всією своєю

Щит кінного вояка

Скала-Подільська. Сучасний вигляд

міццю, то навряд чи три татарські князі наважилися б на битву. Фінальним акордом походу стала славнозвісна Синьоводська битва, яка є досить парадоксальним явищем. Дивлячись на масштаби і міць Золотої Орди, її вороги мали б виступати на війну з військом у десятки тисяч вояків (як це буде пізніше). Проте в 1362 р. стратегічні обставини склалися інакше – громадянська війна в Орді й розгром улусів по одному привели до того, що на Поділлі литовцям протистояли лише три князі. Причому ці володарі були не місцевими, а вихідцями з-за Дністра з, т.з. «улусу Ногая». Саме від них на Поділля приїздили баскаки за податками, відомими як «данина».

Місце, де сталася битва, достеменно невідоме, бо Сині Води – доволі умовна назва. Хоча взагалі щодо степових війн за участю кочовиків, питання конкретного місця завжди є умовним. Згідно з хроні-

кою Стрийковського (єдиним на сьогодні джерелом про хід битви), татарське військо складалося з трьох частин під командою Кутлубугі, Хаджибея і Дімітрея. Перші два контролювали степ від Хаджибейського лиману до Дунаю, а Дімітрей мав володіння північніше від Дністра до Серета. Керівник литовсько-українського війська використав випробовану тактику Данила Галицького, а саме: розчленування по фронту війська на кілька тактичних одиниць. Це дало змогу не лише збільшити фронт, але й створило можливості для флангових обстрілів і контратак. Напевно, литовсько-українське військо своїми флангами спиралося на якісь природні перепони – принаймні, тільки цим можна пояснити відсутність під час битви обхідних маневрів з боку кочовиків. Загалом же тактика, застосована Ольгердом (якщо командував він), незважаючи на свою безумовну ефективність, була досить складною для виконання феодалним військом, а тим паче сформованим із військових підрозділів різних земель. Напевно, перша половина року і була використана литовським князем для навчань.

Вишикувавши свої полки в лінію, Ольгерд висунув фланги трохи вперед, аби надати можливість зосередженим там арбалетникам фланкувати ординців. Татари здійснили кілька атак, обстрілюючи своїх ворогів з луків і намагаючись прорвати оборону для рішучого удару. Проте литовсько-українські стрілки, яких було чимало, завдали їм значних втрат. Нарешті, в слушний момент війська ВКЛ пішли у контрнаступ. От як цей момент описав Стрийковський: «Татари з шаленим завзяттям розпочали бій, засипавши литву густим залізним градом з луків, сточили кілька сутичок, але завдали мало втрат через

правильний її шик та швидке маневрування. А литва з русинами враз з щаблями та списами наскочили на них і в рукопашному бою прорвали лобові частини та змішали їм танці півколом, а інші, особливо новгородці з Коріатовичами, з самострілів зі стрілами наскочили з боків й довгими списами скидали їх з сідел, наче вітер снопи в бурю. Не змігши довше витримати лобового натиску литви, татари почали мішатися та перелякані тікати в розлогі поля».

1362 рік закінчувався повною перемогою Великого князівства Литовського на півдні. Протягом двох кампаній, літньої та осінньої, до держави Гедиміновичів було приєднано українські землі, які до цього перебували в складі Золотої Орди, а це, врешті-решт, означало кінець 120-річного панування нащадків Чингізхана на українських землях.

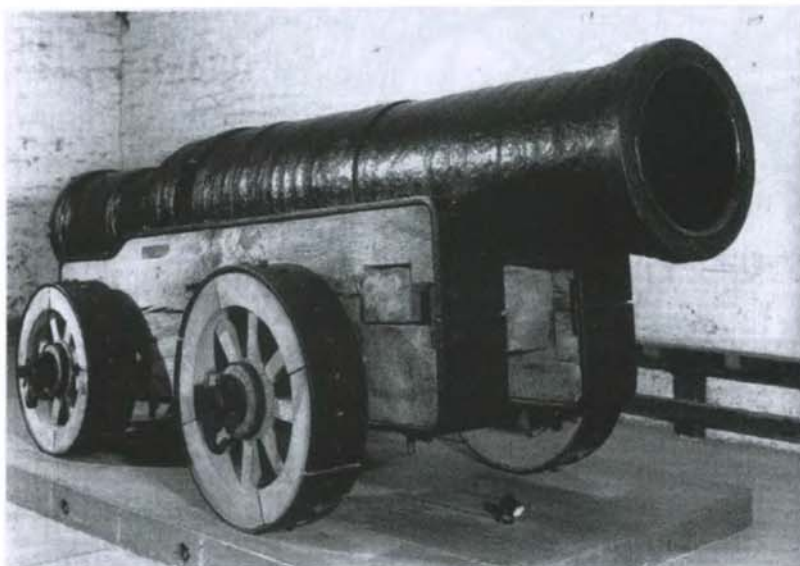
Битва хрестоносців з турками XV ст. Дереворит XVI ст.

Битва на Ворсклі 1399 р.

Значний вплив на Україну і Велике князівство Литовське справила війна з Золотою Ордою кінця XIV – першої третини XV ст. Після 1362 р. протягом десятиріччя джерела не повідомляють про якісь широкомасштабні військові дії між державами. Проте відомості про сплату данини свідчать, що татарам час від часу вдавалося збирати досить великі сили проти Поділля і Київщини. У 1373–1374 рр. Темиряз (можливо, полководець Мамає) настільки загрожував південним кордонам, що Ольгерд мусив організувати проти нього похід усього війська Великого князівства Литовського. Фіналом війни стала переможна для литовців битва у степах, яку літописці називали *великою* (подроблиці її невідомі). Тоді ж подільський князь Юрій Коріатович захопив східну частину Молдавії, де тривала міжусобна війна, і частина бояр запросила його на престол, але місцеві орди протидіяли цьому. 1374 р. подільські полки розбили степовиків, і Коріатович посадив у Білгороді свого намісника Литавра. Треба зазначити, що Коріатовичі утримували Північне

Причорномор'я (принаймні в районі Дністра) до кінця 80-х років. На це прямо вказують як генуезькі документи, так і літописи.

У 1395–1396 рр., коли Тамерлан громив золотоординські улуси і міста, виникла загроза появи чамбулів і цього видатного східного полководця на землях Київського князівства. Місцеві війська готувалися до можливих бойових дій; українські замки

Бомбарда XIV–XV ст.

Кінний бій. Середньовічний малюнок

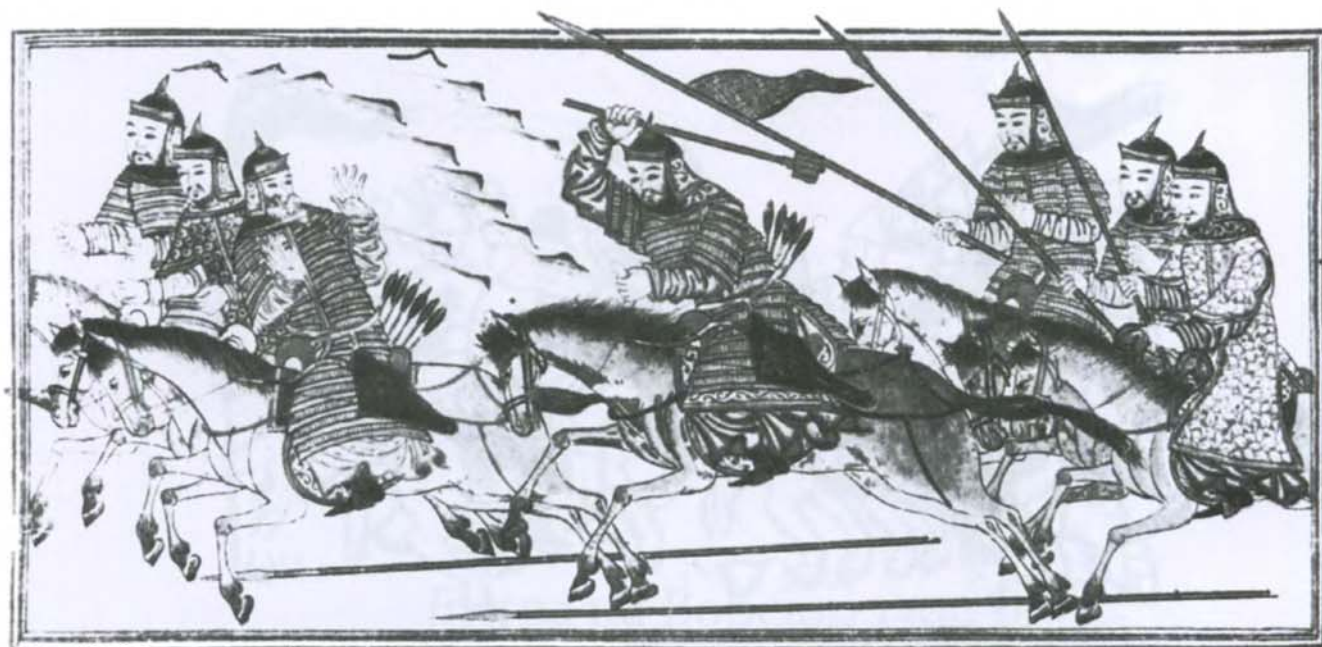
зміцнювалися; Київ і кілька інших фортець були озброєні гарматами. Вітовт, зібравши війська з центральної і північної частини Великого князівства Литовського, рушив під Київ.

Повернення Тамерлана до Середньої Азії відкрило перед литовським князем значні можливості щодо оволодіння Дніпровсько-Дністровським степом до берегів Чорного моря включно. Сили Орди були підірвані і чинити серйозний опір, принаймні у перші роки після Тамерланового погрому, вона не могла. Успішні військові акції Вітовта сприяли об'єднанню навколо нього можновладців Великого князівства Литовського. Коли ж 1396 р. до князя по допомогу приїхав хан Тохтамиш зі своїми підданими, питання про наступ на південь було остаточно вирішено.

Тохтамиш розташувався зі своїм двором на Київщині між Каневом і Черкасами та підписав з литовським правителем союзна угоду. 1397 р. Вітовт здійснив перший похід. Німецька хроніка повідомляє, що війська Великого князівства Литовського дісталися Кримського півострова, де захопили Кафу. Беручи до уваги, що Тохтамиш приїхав до Литви саме з Криму, а його татари складали, за даними тієї ж хроніки, частину литовського війська, захоплення півострова мало бути реальною подією.

Після перших успіхів, уже з 1398 р., під прапори Вітовта прийшли воюючі з інших земель, зокрема тевтонські рицарі. Згодом князь організував великий похід у пониззя Дніпра, де побудував кам'яну фортецю. Загалом історична традиція приписує Вітовту будівництво цілої низки замків на нових землях.

У 1399 р. золотоординський хан Тимур-Кутлук і фактичний правитель держави темник Едигей нарешті зібрали значні сили, з якими перейшли Дон. Ординці рухалися двома групами. Тимур-Кутлук з меншими силами йшов попереду. Напевно, він мав несподівано для литовців перейти Дніпро

Татарська кіннота в атаці

в нижній течії, а потім з півдня атакувати Поділля і Київщину, розрізаючи території князівств навпіл. Едигей же в цей час міг ударити в центр Київського князівства. Проте Вітовт устиг зібрати чималу армію, в якій, крім литовських, українських і білоруських полків, були німецькі рицарі, молдавани, татари й поляки, яким Папа Римський Боніфаций IX надав хрестоносні привілеї. Добре споряджені вояки мали навіть вогнепальну зброю, яку, мабуть, уперше, застосовували у польовому бою проти кочовиків.

Війська зустрілися на р. Ворскла – кордоні Великого князівства Литовського і Степу. Спочатку Вітовтове військо зосередилося під охороною «возів кованих», як літописець називає табір. Це створювало гарні умови для ефективних дій вояків, озброєних арбалетами, ручницями і артилерією, на що, ймовірно, розраховували хрестоносці. Проте 12 серпня князь вивів армію у поле, аби розпочати відкриту битву. Джерела пояснюють вчинок Вітовта виключно самовпевненістю, але слід згадати, що в минулому литовські війська вже перемагали кочовиків у степу. Кейстутовичу була потрібна яскрава перемога над ординцями, яка зробила б його політичним нащадком Ольгерда і максимально зміцнила владу. Крім того, тепер князь очолював не звичайне, а хрестоносне військо, яке отримало благословення самого Папи. За таких умов швидкий відступ ординців міг позбавити закономірної, як він вважав, перемоги, досить реальної з огляду на чисельність війська.

Точно невідомо, як виглядали бойові порядки хрестоносного війська. З джерел довідуємося, що піші стрільки й гармати розташовувалися в перших рядах, а литовська кіннота повсякчас мала можливість атакувати ворога і відступати назад. Вітовт у ході бою маневрував полками і використовував резерви – отже, застосував ефективну в попередні роки тактику розподілу армії по фронту у вигляді окремих тактичних одиниць (полків).

Проте цього разу монголо-татари теж мали подібне шикування. Тумени Едигея були зосереджені в трьох корпусах, кожен з яких поділявся на три тактичні одиниці. Треба зазначити, що такий підхід до битви був рідкісним для феодальної Європи, де рицарські війська на полі бою являли собою конгломерат дружин, маневрами якого під час битви було надзвичайно важко оперувати. Таким чином, на Ворсклі зійшлися війська, що представляли найсучаснішу на той момент тактику і зброю. Щодо чисельності ворожих сторін, то найпевніше, сили були рівні, нараховуючи від 30 до 40 тис. вояків.

**Битва на р. Ворскла 1399 р.
Мініатюра XVI ст.**

Легка кіннота ординців атакувала передові порядки литовців, засипаючи їх стрілами. Назустріч їй вийшли кінні загони хрестоносців, підсилені пішими стрілками. Відбивши переший наскок монголо-татар, Вітовт контратакував. Едигей увів нові тумани. Поступово в бій вступали з обох боків нові й нові полки. Загони періодично сходилися в рукопашній битві, яку літописець характеризував як «сильну і жорстоку», де «відсікалися долоні і руки, різалися тіла і відсікалися голови, було видно, як на землю падали мертві вершники і поранені смертельно. І гомін і крик і шум мечів були такими, що навіть грому Божого не почули б». Коли противники розходилися і, відповідно, збільшували дистанцію, до бою приступали стрілки. За такого перебігу подій перевага мала бути на боці Вітовта, адже його рицарі, періодично відступаючи за піхотні шеренги, могли спокійно впорядкувати себе і зброю, замінити коней тощо. У проміжках стрілки з могутньої, але повільної у заряджанні зброї мали час, прикриваючись кіннотою підготуватися до пострілу.

Однак Едигей використав старий прийом кочовиків, який ще на Калці довів свою ефективність, а саме – вдаваний відступ з елементами панічної втечі. Вважаючи, що це і є перемога, Вітовт кинув у бій всю кінноту, його фланги поступово оголилися, і піхота залишилася без прикриття. Хан Едигей одразу скористався цим і кинув у тил хрестоносців останній резерв. Серед військ Вітовта, зокрема татарських (тохтамишевих), почалася паніка, яка поступово поширилася на все військо. Розгром був повний: окрім рядових вояків, насамперед піхотинців, загинуло кілька десятків князів, але Вітовту і Тохтамишу вдалося врятуватися. Золотоординці смерчем пройшли по Україні, але повторити Батіїв погром 1239–1240 рр. Едигею не вдалося. Цього разу Київська фортеця вистояла перед жорстокими штурмами.

Внутрішні усобиці не дали змоги Едигею швидко повторити набіг. Українські фортеці відбудовувалися, зводилися нові. Війська князівств поступово поповнювалися новими вояками. Прикордонні землі заселялися військовими слугами, тривав притік служебних і союзних татар. При кожному заворушенні в Орді загони українців з'являлися на півдні, прокладаючи собі вихід

Великий князь литовський Вітовт Кейстутович на печатці

до моря: початком XV ст. італійські джерела датують появу київських торгових суден у константинопольській бухті. Іспитом, що підтвердив повне відновлення військової міцці Великого князівства Литовського стала Грюнвальдська битва 1410 р., перемога в якій, на думку самих німецьких рицарів, сталася завдяки застосуванню Вітовтом «татарських хитрощів» – вдаваної втечі та контрудару.

У другому десятиріччі XV ст. Велике князівство Литовське повертається до широкомасштабного наступу на Золоту Орду, але обравши цього разу іншу стратегію. Значну силу становили союзні татари, які жили на землях Литовської держави. За повідомленням тогочасних

джерел, чисельність їх, передусім на Поділлі й Київщині, сягала майже 40 тис. Наприкінці 1409 р. правитель Литви повідомляв магістра Ордену, що під Києвом проживають три сини Тохтамиша.

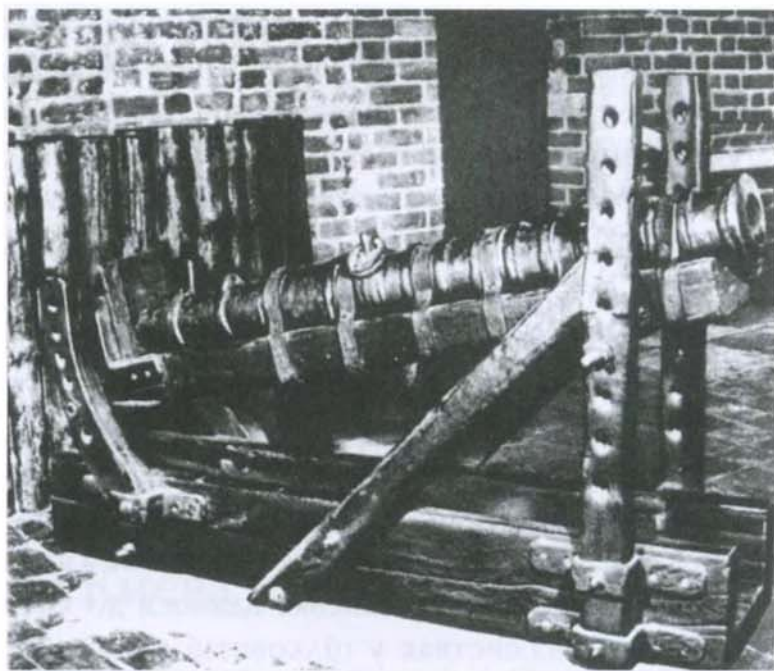
Вітовт буквально «шматує» Улус Джучі нападами підлитовських ханів. Наприкінці 1408 р. Джалал-ад-Дин, старший син Тохтамиша, за допомогою литовців навіть отримав владу, але змушений був повернутися до Литви. Саме його вояки допомагали Вітовту під час Грюнвальдської битви. Після перемоги над німцями Вітовт посилав Джалал-ад-Дина в Крим, однак той і тепер не зміг надовго захопити владу: вже 1411 р. хан знову переховувався у Великому князівстві Литовському. Того ж року він утретє, знову з допомогою литовців, захоплює престол, який утримує до своєї смерті в 1412 р., після чого Золоту Орду очолив ворог Литви Керим-Берди. 1416 р. Вітовт проголосив ханом Бетсабула (Кебек-хана, третього сина Тохтамиша) і надав йому вояків, але в степу військо нового литовського протеже було розгромлено, а його самого вбито. Назад повернувся його брат Ерим-Берди.

Така політика принесла Вітовтові чималі дивіденди, одним з яких стало убезпечення кордонів. Тільки 1416 р. Едигей спромігся організувати серйозний похід проти Великого князівства Литовського. Татари спалили Київ і Печерський монастир, але київського замку захопити знову не змогли. Вітовт не забарився з відповіддю і по відході ординців з Київщини у супроводі маршалка Радзивілла в Степ було послано Ерим-Берди, якому вдалося ненадовго захопити престол. У 1417 р. цей хан повернувся в Литву, на теренах якої був убитий своїми супутниками. Врешті Едигей не витримав такої боротьби і змушений був просити Вітовта про мир. Наступного року за підтримки

литовського великого князя в Криму з'являється тохтамишевич Кадир-Берди. 1419 р. між нам і Едигеєм відбулася битва на р. Яїк, внаслідок якої обидва воєначальники загинули, а Едигеєва орда була розгромлена.

Відтоді Золота Орда як єдина держава фактично перестала існувати, а Крим поступово перетворився з улусу на окреме політичне об'єднання. Тривале протистояння Вітовта й Едигея показало, що для Литовської держави конче необхідним є контроль над степовими територіями Причорномор'я, а наявність українських князівств дає можливість швидко реагувати на загрози зі Степу. По смерті Едигея ординці здійснили ще кілька набігів. У 1422 р. вони спробували напасти на Київщину, проте невдало. Оборонці відбилися, а чернігівський (на той час) князь Свиригайло завдав їм флангового удару і поразки. Тридцять знатних полонених він пізніше подарував Вітовту. 1424 р. ординські війська знову з'явилися на литовському кордоні – цього разу не в українських землях, а у верхів'ях Оки. Простоявши вісім днів і не захопивши жодного міста, вони рушили на союзна Вітовту Рязанщину. Цим одразу скористалися прикордонні «князі, бояри і люди». Рушивши навздогін, вони напали на татар з тилу і розгромили їх. Вітовт вважав цю перемога найбільшою за останні кілька років.

На перший погляд цей період не надто цікавий у контексті історії розвитку українського війська. Проте джерела чітко фіксують, що всі литовські союзники перед походом базувалися у Київському князівстві під захистом його збройних сил і фортець. Саме місцеві полки супроводжували кожного претендента на золотоординський – сарайський – престол. І саме Київщина ставала першою жертвою і в той же час – щитом Великого князівства Литовського при руйнівних вторгненнях ординців. Такий стиль війни вплинув на розвиток обозно-тилової служби, виготовлення зброї, розведення табурів бойових коней тощо. Часті походи в Степ змушували українських вояків завжди бути напоготові. Відповідно, підтримувалися високі вольові якості вояків, командний досвід воевод, оперативна мобілізація вояцтва і допоміжного персоналу. Завдяки таким навичкам захисники Київського князівства і його столиці змогли відбити напади ординців 1416 і 1421 рр. Набіги ворога стали настільки звичним явищем, що Вітовт в одному з листів за

Гармата XV ст

1425 р. писав, що з ними «часто виникали битви». Крім кінноти розвивався також річковий (дніпровський) флот. На це вказує і напрямок походів вітовтових ставлеників – уздовж Дніпра в Крим, згадки про київські судна в морі, прохання в пізніші часи генуезьких властей допомогти київським флотом і зрештою – масове використання суден українцями наприкінці XV ст.

Яскравою воєнною акцією, що в повній мірі продемонструвала згадані якості і можливості військових систем українських князівств стало будівництво укріплення в гирлі Дністра. 1421 р. напроти Білгорода-Дністровського литовський правитель будує Чорний замок. До цього часу Вітовту вже вдалося опанувати ситуацію в Дніпровсько-Дністровському степу, тутешні кочовики визнавали його своїм сюзереном. Однак це не означало спокійного будівництва: генуезці, молдавани й поляки перешкоджали цьому, а ворожі татари могли з'явитися будь-якої миті. Тому Велике князівство Литовське вдалося до хитрощів. У Подільському і Київському князівствах у цілковитій таємниці було підготовлено будівельні матеріали – каміння і ліс, для їх транспортування зібрано 4 тис. возів, а на кордоні зосереджено 12 тис. вояків і робітників. Європейський дипломат Жільбер де Лануа, проїжджаючи через Волинь і Поділля, звертав увагу на багато дрібниць, але жодного свідчення про цю підготовку не дає, отже, забезпечення таємниці було повним. Напевно, саме тоді через Південний Буг було перекинуто міст, спочатку дерев'яний, а потім кам'яний, залишки якого існували ще наприкінці наступного століття. Він був частиною шляхів, за допомогою яких можна було швидко переправити через степ велику кількість людей і возів. Коли приготування завершилися, подільський воевода Гельдигольд швидким походом пройшов степ і несподівано з'явився перед Білгородом. Фортецю було збудовано за місяць. Пізніше подібні замки Вітовт розташував по всьому Чорноморському узбережжі від Дністра до Дніпра. Про їх стан і утримання гарнізонів мав піклуватися володар Київського князівства, до складу якого входив увесь названий територіальний масив. Недарма ж ще в XVI ст. татари називали правий берег Дніпра не литовським, а київським.

Обладунки вояка Золотої Орди XIII–XIV ст.

Падіння Києва 1482 р.

Після повернення 1478 р. хана Менглі-Гірея I зі Стамбула до Криму кардинально змінився зовнішньополітичний курс ханату. Якщо раніше хани у Великому князівстві Литовському вбачали свою опору, то тепер, маючи за спиною могутню Османську імперію, хан вирішив удатися до наступу на північ проти Литовської держави. Як показали подальші події, він прагнув поширити кордони своєї держави до колишніх меж золотоординських улусів у цьому регіоні. Менглі-Гірей I почав здійснювати невеликі вторгнення на українські землі. 1480 р. він вже спрямував більшість ординських військ на Поділля, таким чином провівши розвідку перед великим вторгненням. Аби приспати увагу литовської влади, хан у листуванні підкреслював своє дружнє ставлення до Великого князівства Литовського. Київського воєводу Івана Ходкевича Менглі-Гірей I називав князем, посвідчуючи, що старі відносини й надалі матимуть силу. За цей час ханська розвідка дістала достатньо інформації про стан військ Київської землі.

Від моменту створення Київського воєводства (1471 р.) всередині його відбулися значні негативні зміни з точки зору обороноздатності. Щоправда, у 1478–1480 рр. Ходкевич таки відбудував київський замок. Проте переміщення центру влади у далекий Краків, де перебував король Казимир IV, зруйнувало всю систему ієрархії та підпорядкування. Формально нове адміністративно-територіальне утворення очолював воєвода, але він не мав таких прав щодо покарання підданих, які були в князя. Пожалування

Київські монети Володимира Ольгердовича

багатьох земель Київщини можновладцям і впливовим панам з інших земель остаточно розмило військовий прошарок. Як наслідок, системної оборони краю вже не існувало. А той факт, що про рух великого кримського війська воевода дізнався лише за чотири дні ходу від Києва, красномовно вказує, наскільки впав рівень сторожової служби.

На 1482 р. підготовка кримських татар до походу була закінчена. Заручившись підтримкою московського правителя Івана III, який сам підбурював Менглі-Гірея I до нападу на українські землі, хан у серпні вирушив на північ. Коли Ходкевич дізнався, що татари підходять до міста, він одразу почав готуватися до оборони. Однак навіть за сприятливих умов так швидко зібрати військо було досить важко, а в тих обставинах – нереально. Єдина надія покладалася на особистий почет і київських мешканців, яких нараховувалося близько 20 тис. У той же час хан зібрав дуже значні сили: до кримців приєдналася частина татар з розбитої на Угрі орди хана Ахмата.

Менглі-Гірей I підійшов до Києва 1 вересня. Місто було спалено, жителі сховалися в замку. Невдовзі (точна дата невідома) татари пішли на штурм і підпалили мур, який зрештою впав. Навряд чи осадники досягли такого результату лише з допомогою підпалених стріл, адже замок був новий і в належному стані. Напевно, хан привіз потужний облоговий парк з металевих машин і гармат, можливо, з тих,

Великий князь київський Олелько Володимирович

що належали трьохтисячному турецькому війську, що перебувало тоді в Криму. Увірвавшись у пролом, татари після запеклого бою захопили замок і полонили багатьох киян і воєводу з родиною. Багато захисників загинуло (в одній з могил археологи знайшли 4 тис. тіл з ознаками насильницької смерті). Зруйнувавши столицю Київщини, Менглі-Гірей I скоро спалив і більшість менших міст. Литовський уряд зорганізував великий похід на відбудову Києва. 40-тисячне військо і 20 тис. майстрів на чолі з Богданом Саковичем відновили місто й замок, але не до рівня князівської столиці.

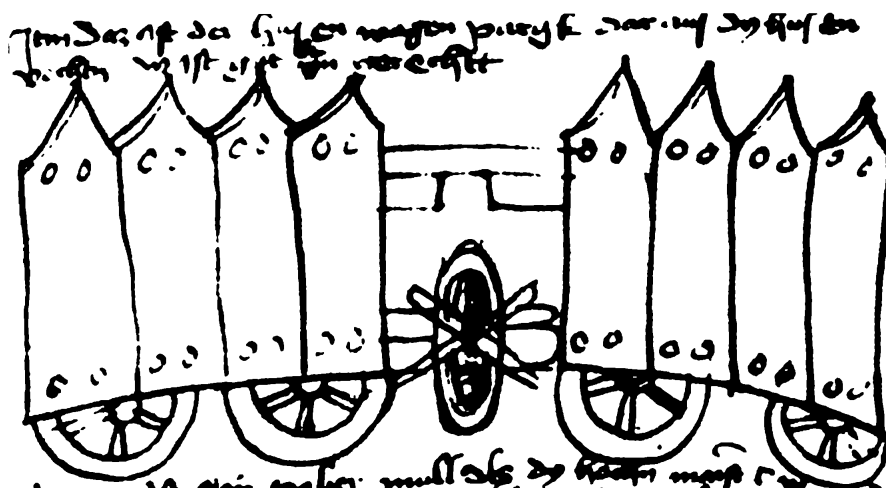
Зображення однієї з перших гармат у Європі. Середньовічний малюнок

Коперштинська битва 1489 р.

Після зруйнування Києва військами Кримського ханату в 1482 р. в обороні українських земель від кочовиків виникла прогалина. Хан Менглі-Гірей I скористався цим і за допомогою швидких концентрованих нападів, іноді по кілька разів на рік, фактично спустошив Київщину і Поділля. Уся попередня діяльність князів по заселенню цих земель звалася нанівець. Поступово набіги татар поширилися на Волинь і Галичину, і теренами війни стали всі українські землі. Кількома воєнними походами центральна влада спробувала зупинити татар.

Найбільшою військовою операцією, організованою в цей час королем і великим князем Казимиром IV, став похід його сина Яна Ольбрахта. У 1489 р. королевич на чолі двору прибув до Галичини, де попередньо було проведено мобілізацію шляхетського ополчення. До Ольбрахта приєдналися волинські і подільські полки. Об'єднане військо, що нараховувало близько 10–15 тис. чоловік, рушило у Степ. Попереду йшов загін козаків-розвідників.

Кримські татари рухалися двома колонами. Перша, маючи 15 тис. вояків, перебувала вже біля м. Коперштин, друга – 10-тисячна – йшла на відстані одного чи двох переходів. Аби не дати ворогу з'єднатися і використати фактор раптовості, Оль-

Бойовий табір на початку XV ст. Середньовічний малюнок

брахт вирішив атакувати перше військо. Маючи перевагу у важкій кінноті, королевич спробував максимально використати її здатність до таранного удару. Для цього союзне військо ще з далеку почало збільшувати швидкість, поступово переходячи на галоп. Татари, стріляючи з луків, намагалися зупинити атаку. Літописець писав, що від їхніх стріл «небо затмилося». Однак військо королевича зуміло вклинитися в бойові порядки противника, а важка рицарська зброя виявилася більш ефективною, ніж легка татарська. Напевно, вже першим ударом Ольбрахту вдалося зім'яти ворожий стрій і змусити його до втечі. Принаймні повідомлень про довгу «січу» в хроніках немає. Стратегічного переслідування не було, хоча можна припустити, що союзники прослідкували, аби переможені відступили не в напрямі до своїх одновірців.

Давши воякам короткий перепочинок, королевич рушив на інше вороже військо. Ворог не знав не тільки про поразку першої колони, але й, судячи з його безтурботності, взагалі не здогадувався про наявність польських сил у регіоні. Татари стали табором і, як пише літописець, почали «їсти і пити ...вино і горілку». Залишившись непоміченим, Ольбрахтове військо оточило ворожий стан, союзна кіннота злагодженою атакою увірвалося до табору. Перемога виявилася блискавичною.

Прибуття війська Сигізмунда Корибутовича до Чехії 1422 р. Малюнок XV ст.

Заславська битва 1491 р.

У грудні 1490 р. Заволзька орда підкочувала до кордону Великого князівства Литовського. Сильний холод і глибокий сніг створили надзвичайно важкі для степовиків умови життя. Аби виправити ситуацію, хан кинув на українські землі 10-тисячне військо. Татари, скориставшись із відсутності централізованої оборони, розділилися на кілька корпусів, щоб охопити якомога більшу територію: їх загони грабували одночасно і Галичину, і Волинь. Деякі чамбули дійшли навіть до Любліна. Колона, що пішла на Волинські землі, сконцентрувалася навколо Володимира і спробувала його захопити. Місто було спалене, можливо, самим місцевим населенням, яке потому сховалося в замку. Татари, навіть після кількох штурмів, не спромоглися оволодіти цитаделлю.

Набравши численний полон і з'єднавшись в одну армію, кочовики рушили в Степ. Однак за час облоги Володимира луцький староста князь Семен Гольшанський устиг провести мобілізацію волинського війська, до якого приєдналися загони з Галичини, що вже переслідували ворога. Із наявними силами Гольшанський розпочав переслідування противника по його слідах на снігу. Українські полки вийшли на ворожий табір, розташований поблизу Заславля, й оточили його. Напевно, татари не очікували, що литовцям вдасться швидко мобілізуватися. Стрімка атака з різних боків вирішила долю битви. У степовиків забрали коней, що унеможливило їх ефективний відступ. Як наслідок, вони понесли великі втрати, що сягнули 8 тис. Найпевніше, більшість загинули від морозу.

**Великий князь литовський
Олександр Ягеллончик.**
Дереворит XVI ст.

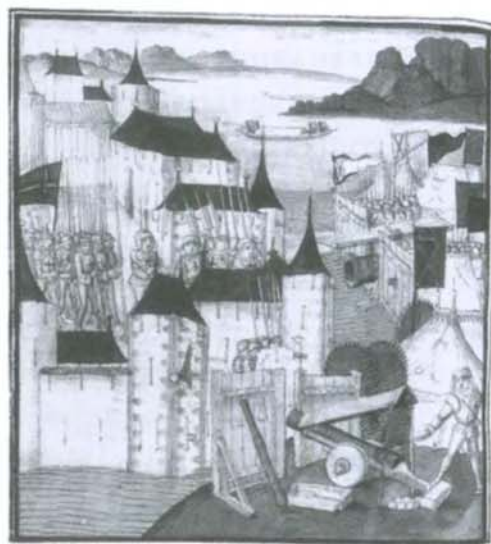
Частина II
УКРАЇННІ ЛЮДИ

УКРАЇНСЬКЕ ВІЙСЬКО ПІСЛЯ СКАСУВАННЯ КНЯЗІВСТВ

За доби Пізнього Середньовіччя (кінець XV–XVI ст.) українське військо було представлене мілітарними системами *Волинської, Подільської, Чернігово-Сіверської* (до 1500 р.) і *Київської* земель, що входили до складу Великого князівства Литовського.

Підґрунтям військової служби, як і в попередні часи, було землеволодіння. Кожен навіть найдрібніший землевласник мусив захищати своє майно, а для цього, за можливості, – й у мирний час утримувати бойового коня і зброю. Великі феодали мали виставляти до військових лав певну (залежно від статку) кількість добре споряджених кінних вояків.

Скасування князівств і перетворення їх територій на області, що управлялися чиновниками, не змінили структури війська. Проте було втрачено один з головних чинників дисципліни – карність. Раніше за першим наказом князя усі поспішали до війська – джерела того періоду не подають жодної згадки про непокору. Тепер же звичною стає ситуація, коли, не зважаючи на накази воевод і старост, вояки не йшли під прапор. Тут далася взнаки й невизначеність щодо числа військовиків з певного земельного наділу. Землевласник, маючи багато підданих, міг навмисно виставляти мінімум заради економії. Так відбувалося по всьому Великому князівству Литовському, причому в деяких областях це явище набирало гіпертрофованих форм. Приміром, якщо з Волині і Київщини ополчення завжди виступали за наказом центральної влади, то Жмудь (Жемойтія) взагалі нерідко ігнорувала мобілізацію. Задля покращення дисципліни

Гармати при облозі міста

і впорядкування структури та чисельності армії центральна влада вдається до встановлення чітких норм – приписів.

Уперше такі приписи з'явилися 1502 р. На українських землях було визначено фіксований мінімум, відповідно до якого князь, пан, зем'янин чи дворянин мав виставляти одного озброєного вершника з кожних десяти *димів* (мінімальна оподатковувана одиниця, що включала в себе одну чи кілька селянських родин). Час показав, що такої кількості вояків замало для потреб держави, і тому в 1529 р. цю норму було знижено до 8 димів. Крім того, кожен землевласник мав право добровільно, «на ласку господарську», виводити на війну більшу кількість вояків, утримуючи їх за свій рахунок.

Король польський і великий князь литовський Сигізмунд I. Дереворит XVI ст.

Як уже зазначалося, українське військо організаційно було представлене двома суб'єктами: *Волинсько-Подільським* і *Київським ополченням*. Їх внутрішня структура, загалом подібна, мала деякі відмінності. Так, у Волинській землі військами командував *маршалок*, якому підпорядковувалося й подільське ополчення, а на чолі киян виходив *воевода*. У бою ополчення кожної землі, як і в князівські часи, стояло окремо і являло фактично самостійну тактичну одиницю. Війська кожної з земель структурно склалися з ополчень *повітів*, на чолі яких стояли *намісники-державці* або *старости*. На Волині таких повітів було три – *Луцький*, *Володимирський* та *Кременецький*; на Поділлі два – *Вінницький* і *Брацлавський*; на Київщині дев'ять – *Мозирський*, *Овруцький*, *Житомирський*, *Любецький*, *Остерський*, *Чорнобильський*, *Київський*, *Канівський* і *Черкаський*.

Така нерівномірність у кількості спричинена тим, що протягом 60–70-х років дванадцять волинських повітів відійшли у приватну власність місцевих князів. Військову службу несли ті ж категорії населення, що й раніше. Однак перетворення шляхетства в окрему замкнену верству вплинуло на чисельність і структуру основного військового контингенту українських земель у XIV–XV ст. – *слуг*, які будь-що намагалися потрапити до шляхетського стану. Раніше вони були, фактично, молодшими дружинниками правителя-династа, якому й служити було за честь.

Татарський лук і сагайдак зі стрілами

Після роздачі колишніх князівських земель, здійсненої центральним урядом наприкінці XV ст., чимало слуг опинилися у приватних володіннях, і нові власники нерідко намагалися звести їх до рівня звичайних селян. Змінилися і окремі професійні повинності слуг. Тепер до їх означення додавалося уточнення «путний» (супроводжував урядників чи посольства по території держави), «посольський» і «ординський» (ескортували послів за кордон, причому «ординський» – винятково в татарські орди), «панцирний» (мав право виходити тільки на війну). Крім усього, внаслідок перерозподілу земельних володінь і частих татарських набігів житла службового елементу часто зазнавали руйнувань.

На Волині основний тягар по обороні краю несла шляхта. Ополчення Волинської землі було тією силою, яка і після скасування князівського устрою, залишалася досить

сильним воєнним організмом, що брав участь майже в усіх найбільших битвах і військових операціях Великого князівства Литовського у першій половині XVI ст.: під Вишнівцем (1512 р.), Оршею (1514 р.), Сокалем (1519 р.), Ольшаницею (1527 р.) та ін. Навіть коли Литовська держава жила в мирі і спокої, волинське ополчення часто стояло в повній мобілізації на кордоні, оскільки небезпека татарського вторгнення існувала постійно. Часто під час ворожих нашествь, коли по всьому Великому князівству Литовському оголошувався збір війська, першими на ворога рушали волиняни і кияни. Недарма довгий час посаду литовського гетьмана обіймав представник української знаті князь Костянтин Острозький. «Мала» війна з татарами, беручи до уваги частоту їх нападів, вимагала щорічного напруження. У 1545 р. українська шляхта скаржилася великому князю, що «коли є перемир'я з Москвою, тоді в безпеці вся шляхта Великого князівства живе і не рушає з своїх домівок. Але тут на Волині чи є, чи немає перемир'я з татарами, з коня мало зсідаємо, і кожен час мусимо в полі бути».

Постійна небезпека і часті сутички перетворили українських вояків на загартованих і вправних бійців. У ті часи побутувала примовка: «Той пан, якого люди в ординці (татарському бою) не бачили, хоробрим ніколи не буде». Українському населенню таких «ординок» вистачало більш ніж когось іще. Вишневецька битва 1512 р. підтверджує якості волинських загонів. Тоді вояки Костянтина Острозького першими зустріли ворожу атаку,

під час битви відтягли на себе все кримське військо і зв'язали його боєм, що дало змогу полякам здійснити фланговий удар.

Кількість і озброєння вояків залежали від заможності кожного шляхтича. Ударну силу волинян становили *надвірні хоругви* найбільших українських князів: Острозьких, Сангушків, Вишневецьких та ін. Причому крім вояків, яких вони мали виставляти відповідно до уставу, ці можновладці нерідко утримували додаткові загони. Приміром, князь Ілля Острозький, маючи уставних 500 кіннотників, споряджав за свій рахунок ще й загін з 350 вояків, причому зброю для них купував у Пруссії (певно, вогнепальну, адже луків і шабель вистачало і в Україні). Крім того, з державних податків, зібраних у його володіннях, він тримав на кордоні загін у 200 шабель.

Кликун на кахлі з Луцька

Частиною мілітарної системи була військова служба міщан державних міст. У воєнний час вони мусили виставляти ополчення, слідкувати за станом укріплень тощо. На зламі XV–XVI ст. військова повинність міст зазнає суттєвих змін: у населених пунктах, розташованих у внутрішніх районах і віддалених від театрів воєнних дій, службу для міщан поступово замінили на грошову виплату. Так відбулося на Волині: відносна віддаленість від кордону, прикриття з півдня Східним Поділлям, сприятливі природні умови (ліси, болота) і численна шляхта, яка брала на себе основний тягар військової служби, поступово відсували волинські міста від прямої участі міщан у воєнних діях. Але повністю військова повинність не скасовувалася, оскільки була продиктована політичними реаліями: хоча малі татарські напади й обмежувалися Поділлям, походи головних сил кочовиків завжди сягали Волині. Разом з тим, внутрішні війни між шляхтою примушували міщанство тримати зброю напоготові. З документів видно, що офіційна військова служба волинських міщан зводилася до оборони міських і замкових укріплень, неофіційно ж вони брали участь у домашніх війнах місцевих феодалів, тобто залишалися, хоча й меншою мірою, ніж у XV – на початку XVI ст., серйозним військовим резервом Волині.

На Київщині й Поділлі ситуація розвивалася інакше. Ці території, будучи передовим форпостом з боку Степу, завжди приймали на себе перший удар кочовиків. Тут міщани виконували воєнний обов'язок нарівні зі шляхтою: переслідували ворога, відбували сторожову службу і ремонтували укріплення. Польський дипломат з цього приводу писав, що міщани «гарні стрільці, які отримали чималий досвід і навик у легких і частих сутичках

Перший правитель Речі Посполитої Сигізмунд II Август. Дереворит XVI ст.

зі Скифами (татарами), вони складають незмінний гарнізон у своєму місті», а «в степах відмінні провідники». Часті, майже щорічні татарські напади, експлуатація *уходів* (місць заробітку) в зонах активного пересування кочовиків і утримання сторожі на кордоні природно вимагали від міщан доброї організації та військової підготовки, що підтверджується конкретними фактами. Так, в описі Житомира зазначено, що місцеві мешканці мають рушниці і добре з них стріляють. У Брацлаві під час облоги татаро-турецьким військом хана Девлет-Гірея I 50 міщан і зем'ян похилого віку, «малопридатних до оборони», плюс жінки та діти протрималися під щільним обстрілом три дні і здалися через нестачу припасів і води.

Події 1536 р. ілюструють високу бойову підготовку міщан Канева. Тоді жителі Черкас повстали проти свого старости Василя Тишкевича

і витіснили його служебників з міста. Проти повсталих було послано жовнірську роту з Києва. Не маючи змоги дістатися до Черкас, жовніри і старостівські служебники вирішили «відігратися» на канівцях, пограбувати місто і подати все як придушення бунту. Жовніри вночі проникли за укріплення і напали на міщан. В умовах раптового нічного нападу численного і професійного вояцтва канівці «виперли з острогу тих нападників», причому останні понесли істотні втрати в живій силі й амуніції.

Пізніше, у 60-х роках XVI ст., під час старостування у Черкасах князя Михайла Вишневецького, 500 татар вдерлися до міста вночі, але місцеві мешканці вибили ворога з поселення, а за кілька днів дали татарам бій у полі, де й розгромили їх. У 1532 р. міщани склали суттєву частину гарнізону Черкас, коли місто витримало двотижневу облогу великого кримсько-турецького війська.

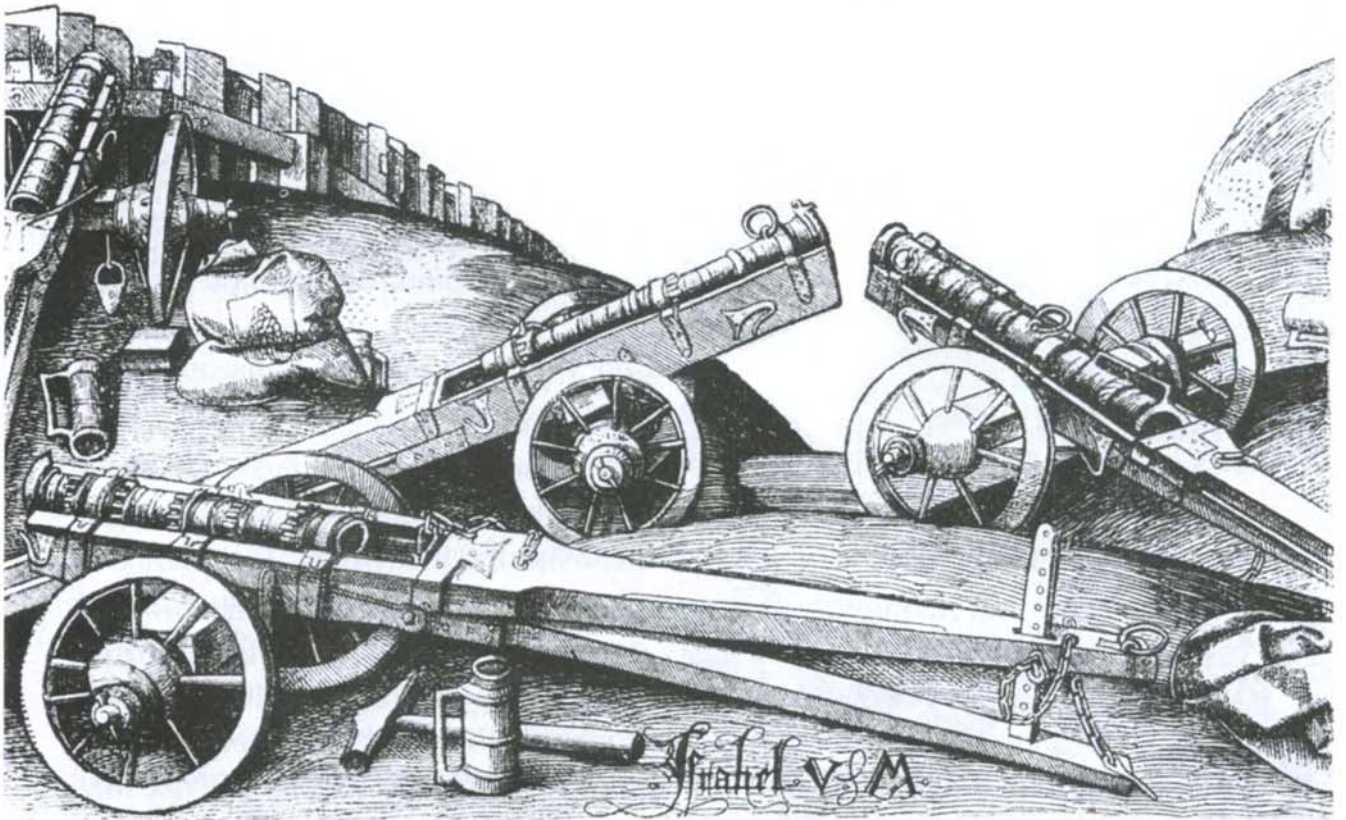
На Поділлі й Київщині міщани, з огляду на малу чисельність місцевої шляхти і часту відсутність найманих військ, мали складати суттєву частину прикордонної оборони.

Походи на Тягинку 1493 р., Іслам 1524 р., Очаків 1529 р. у документах зазначаються як такі, що здійснювалися черкасцями, канівцями та

місцевими старостами. Зрозуміло, що йдеться не про всіх мешканців цих міст, але, з огляду на згадану особливість краю, роль міщан була досить важливою. Це опосередковано підтверджується документами: у скаргах киян 1522 р. та черкасців 1536 р. в люстрації цих міст багато уваги приділено полоненим татарам і воєнним трофеям. Окрім зазначених воєнних повинностей, існувала ще одна, повною мірою покладена на українські міста, – будівництво й обслуговування воєнних флотилій під час кампаній. Більшість великих походів, розпочатих проти татар з українських земель, були річковими. Красномовним фактом, який свідчить про процедуру підготовки флотилій, є королівський лист від 1529 р.: «Казали з усіх міст і волостей українських зібрати людей човнових, і буде чималий загін людей з гаківницями і з ручницями і з іншими брнями, і як скоро ріки пустять ці люди там на низ Дніпра будуть».

Століттями господарем українських степів був кочовик. Здатність орд до швидкого пересування та їх високі мобілізаційні можливості періодично зводили нанівець будь-які спроби держав, виниклих на базисі осілих цивілізацій, колонізувати Причорноморський степ. Таку ситуацію яскраво ілюструють завойовницькі війни монголів і утворення Золотої Орди.

Однак намагання контролювати ареал, через який проходив відрізок Великого Шовкового шляху, змушував східноєвропейські країни шукати засоби сталого утримання степових територій та убезпечення їх від

Європейські гармати XV–XVI ст.

Драбанти Сигізмунда II Августа

ординців. Татарська тамга на київських монетах, «срібло на татар», згадане в подільських актах, недвозначно вказують на періодичну появу якогось кочового правителя, досить сильного, аби диктувати свої умови литовським князям. Це спонукало литовців до пошуку сили, здатної протистояти кочовикам. Велике князівство Литовське вдалося до досвіду Київської Русі, яка з успіхом довгий час використовувала проти половців їх одноплемінників, відомих у літописах під ім'ям Чорних клобуків.

За часів існування князівств служиві татари становили значну силу у війську Литовської держави. Після зміни адміністративної структури країни кількість їх різко зменшується. Приміром, литовські служиві татари у досліджуваній нами період і в наступні століття складають частину ополчення литовських земель, але, за переписом війська 1528 р., виставляли лише 673 коня. Під час збору земського війська, на випадок вторгнення зі Степу, вони прикривали білорусько-литовські землі. Так, у 1533 р., оголошуючи мобілізацію по всій державі у зв'язку з небезпечними рухами чамбулів кримців у 13 милях від Черкас, Сигізмунд I наказав «маршалкам, хорунжим усіх стягів татарських і всім теж татарам по всьому панству нашому...», аби вони «були... усі наготові». Щоправда, на сьогодні невідомо, чи брали литовські татари безпосередню участь у боях з нападами на українських землях.

Із числа служивих татар формувалися також кадри для дипломатичного корпусу держави. Саме вони становили більшість тлумачів і гінців, яких посилали до Криму (причому ці професії могли бути спадковими).

Київські татари на кінець XV ст. мешкають лише кількома мізерними колоніями. Під 1494 р. частина їх згадується як *ясачні люди*, що проживають у с. Мошни Черкаського повіту і несуть службу на місцевий замок. Ця татарська колонія виявилася досить стійкою в етнічному плані. Її представники Шашко і Бедей (чи Бебей) фігурують у документах під 1536 р. Тоді ж зазначено, що під час старостування Остафія Дашковича їх було звільнено від повинностей на замок і віддано безпосередньо під

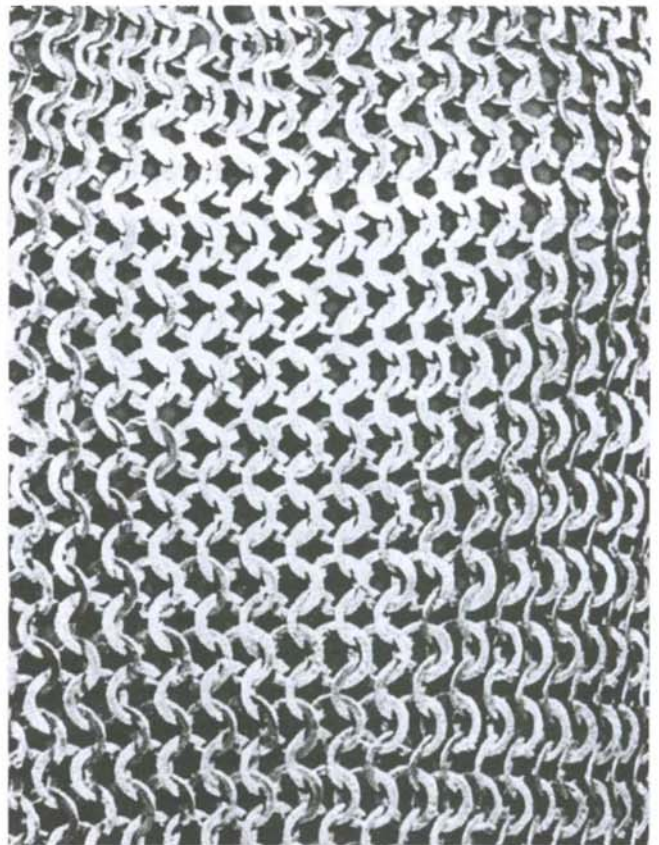
руку старости. В описі Мозиря зазначено с. Міхновичі татарки Кодишевич у 10 димів, яке існує настільки давно, що «пам'яті немає».

Кримський ханат загалом займав ворожу позицію стосовно Великого князівства Литовського, але в той же час політичні вигнанці – втікачі з Криму – збільшували чисельність литовських татар. Так, один із братів Менглі-Гірея I Ізтемір брав активну участь у знищенні кримської фортеці Тягинки в 1493 р. А під 1519 р. у королівському листі згадано «Аздірова сина Канівського», з чого можна зробити висновок про існування у Каневі служивої татарської колонії. У 1507 р. до Черкас перебрався ханський слуга Шади Чекгімя. Причому місцеві козаки, взявши його під свій захист, не тільки відмовилися видати втікача кримським послам, а й переправили його до Канева.

У 1528–1529 рр. в районі Канева і Черкас мешкав зі своєю ордою (майже 70-тисячною) царевич Іслам-Гірей, отримуючи від литовського уряду через місцевого старосту харч і одяг. Фактично повторилася ситуація вітовтових часів. За аналогією з литовськими, київські татари теж виконували дипломатичні повинності тлумачів.

Існування служивих татарських громад на Волині підтверджується джерелами. Щоправда, йдеться не про господарських, а про приватних підданих у цьому районі. Так, у 1540–1541 рр. у новозбудоване місто-фортецю Бар з Волині було переселено дві родини Черемисів, які поклали початок так званому Черемисову Бару. На Волині ж ці «люди татарського народу», як їх названо в люстрації Барського староства, мешкали у володіннях князя Корецького. За словами господині Бара, королеви Бони, було переселено тільки дві татарські родини, а дві залишилися у князя. Хоча джерела і не виділяють українських татар у боях на прикордонні, вони мали брати участь у більшості походів, здійснюваних сюзеренами.

Наведемо кілька фактів щодо воєнної служби українських служивих

Кольчуга XVI ст.

Рицарська шпора XV ст.

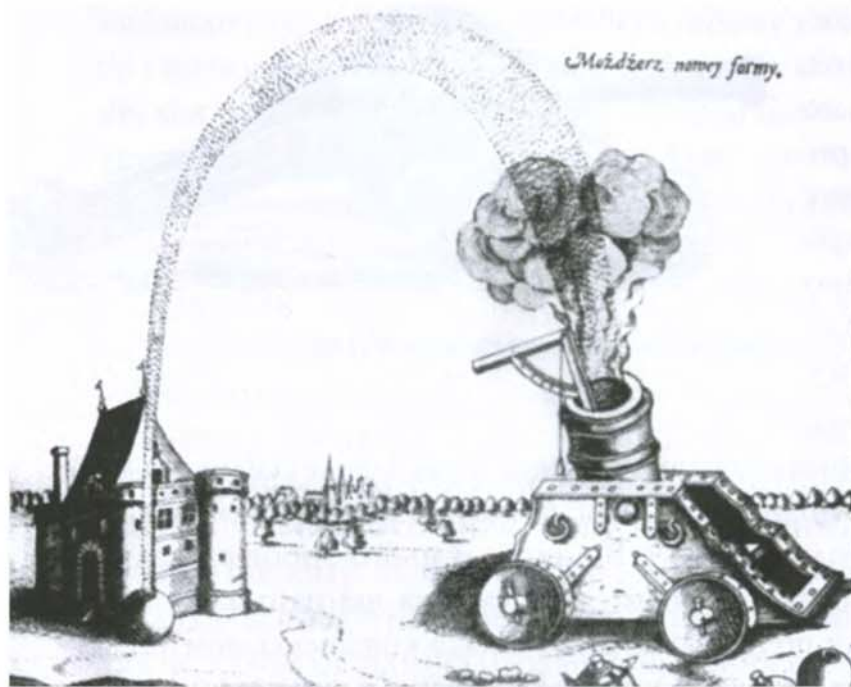
татар. Приміром, 1526 р. черкаський староста «провів у Московію деяких татар, одягнутих у литовський одяг...». Набравши полон, вони відступили до Великого князівства Литовського, переслідувані московськими вояками. Коли останні «поверталися ... зі здобиччю, Остафій (Дашкович), [вийшовши] із засідки, оточив їх і перебив усіх до єдиного». Пізніше цих татар угорці намагалися найняти для боротьби проти турків. У листопаді 1527 р. угорський посол Ян Статіліус писав польському можновладцю про надіслання додатково п'ятисот литовських лучників і двох тисяч татар, очолюваних О. Дашковичем. У травні 1528 р. французький і угорський послі просили князя К. Острозького завербувати й відіслати до Угорщини татарський загін (з тим же командувачем).

Збройні сили на українських землях поділялися за терміном служби: на утримуваних короткий час і на тих, що несли тривалу службу. До другої категорії належали слуги урядників (воевод, старост, намісників-державців), сторожа, пушкарі, а з початку XVI ст. – жовнірські роти. Воєнна система передбачала, що кожен, хто стояв на чолі адміністративно-територіальної одиниці, мусив утримувати за рахунок місцевих прибутків відповідний військовий контингент (т. зв. служебників, або слуг), а часто й окремих загін пушкарів, чисельність якого мала відповідати вимогам місцевої оборони. Як правило, на кожному місті урядник утримував від 25–30 до 100–200 вояків. У XIV–XV ст. князі, використовуючи місцевий бюджет, підтримували своїх управлінців, аби уникнути надмірного тиску на підданих. Проте у XVI ст. воеводи такої можливості вже не мали, тож урядники залишалися сам на сам з матеріальними проблемами щодо утримання місцевих гарнізонів. Бажання збільшити кількість служебників призводило до посилення експлуатації місцевого населення. Красномовним прикладом можуть служити дії Остафія Дашковича, який задля збільшення своєї воєнної сили привернув до себе частину населення Черкаського повіту, ввів нові податки і відібрав у міщан частину їхніх прибутків.

Слуги користувалися суттєвими пільгами, що ставало причиною нарікання інших категорій населення. Приміром, у тих же Черкасах, «якщо чоловік прихожий, або слуга старости, у якогось

Ольбрахт Гаштовт

Мортира XVI ст.

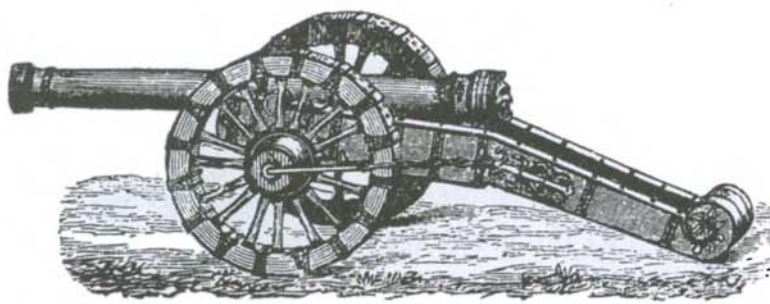
міщанина доньку візьме за себе, тоді мав різних повинностей міських з ними [міщанами] вживати і у різних службах і виплатах рівну частину їм допомагати». Але за часів правління О. Дашковича ці слуги, хоча і користувалися місцевими «пожитками», ніяких служб «міських» не виконували. Або: в 1522 р. київські міщани скаржилися, що їхній воевода Андрій Немирович під час походів у поле

відбирає в них коней на користь своїх слуг. Крім того, його «воротні» і слуги б'ють «кликунів», яких міщани наймають на замок, покладають на них силою ключі і змушують їх прибирати під *узводом* (звідним мостом).

У той же час військове навантаження на службників теж було значним: фактично будучи особистою гвардією воеводи, старости чи намісника державця, вони мали супроводжувати його в усіх воєнних і дипломатичних місіях. Загони службників були тим ядром, навколо якого збиралося земське ополчення і вільнонаймане вояцтво. Окрім супроводу свого господаря, службники повинні були виступати проти татар і без нього, патрулювати в полі по кілька разів на літо, здійснювати розвідувальні рейди під ворожі території, не кажучи вже про звичайну щоденну охорону замку. Однак, у 1551 р. Кримському ханові Девлет-Гірею I вдалося захопити Брацлав саме тому, що урядницькі слуги залишили місто.

Сторожа (замкова, острогова і, під час польових робіт, польова) хоча і поступалася службникам чисельністю, проте значення її було не меншим, оскільки від неї багато в чому залежала безпека населення. Наявність сторожі у місті була таким самим необхідним атрибутом, як і службники, з тією тільки різницею, що її організація була обов'язком не лише керівника області, а й місцевих мешканців. Поступово на українських землях сторожа стала найманою. Під 1522 р. у Києві згадуються кликуни, яких міщани брали на замок. У середині XVI ст. в описі міста зазначено, що кияни наймають двох сторожів на замок за шість коп грошей на рік. У Черкасах під 1539 р. така сторожа згадується під назвою «башники». Їх наймання покладалося не тільки на міщан, а й на «все населення і вдови міста Черкаського, і люди князівські і панські, і духівництво». Вони мусили «давати

з хліба, скільки буде в кожному окремому дворі людей, а кожен свій хліб буде їсти, по два грами старості, а староста має за ті пенязі сторожу наймати». Пізніше продуктивний податок було замінено на грошову виплату – по два гроша на рік з кожного дому.

Дванадцятифунтова гармата XVI ст.

Острогова сторожа наймалася у всіх прикордонних містах України, хоча і з деякими відмінностями. Якщо у Каневі, Мозирі й Овручі за це теж відповідали міщани (а в двох останніх ще й волость), то у Вінниці до цього зобов'язувалися зем'яни, вдови і неосілі козаки. Різнилися й суми, за які наймали сторожу. У Каневі міщани давали по два гроша і віз сіна, а князівські, зем'янські і церковні піддані – по три гроша. Остерські міщани й волость на двох сторожів давали на рік по дев'ять коп грошей. У Вінниці зем'янські піддані платили на рік по три гроша з хати, інші ж дві категорії населення – по півтора гроша. У Чорнобилі замкового сторожа наймав сам місцевий намісник. Острогова і польова (у Мозирі – на р. Тур) сторожа оплачувалася менше, ніж замкова. Так, у Каневі на острогову сторожу міщани і бояри та їх піддані давали з дому по грошу й чверті жита.

Система повинностей щодо найму й утримання сторожі не була сталою й коригувалася урядом залежно від місцевих умов. В Овручі під час намісництва там пана Семена Полозовича корчми, з доходів від яких місцеві бояри і міщани зобов'язані були утримувати сторожу «на полі від поганства татар», були переведені на замок. Сигізмунд I пояснював це тим, що бояри і міщани не виконували своїх обов'язків і не тримали в полі «жодної сторожі». Полозович же, отримавши корчми «до його живота... зобов'язався з тих корчем сторожу в полі від поганства татар завжди тримати...». Після перемоги під Черкасами у 1532 р. над турецько-татарським військом місцеві мешканці отримали від уряду на сторожу 50 кіп тканинами і 31 копу грошима. Потім Сигізмунд I додатково постановив щороку видавати черкасцям на ці потреби по 20 кіп грошей.

Щодо озброєння сторожі, то в документах зазначено, що вартіві «у ворот лежат з бронями», польова сторожа мала ще й коней. Отже, сторожова служба прирівнювалася до воєнного походу. Складне прикордонне становище українських міст відбилося і на бойовому стані сторожі. Приміром, у Каневі, коли до острогу увірвався цілий загін київських жовнірів і старостівських служебників, «декілька мужів... які були в місті», вибили нападників.

Щодо пушкарів, то їх цінність полягала не в чисельності, а в умінні та можливості забезпечити замок надійною артилерією. Як правило, в місті, яке мало артилерію, утримувалося 1–3 гармаші, які вже за свій рахунок

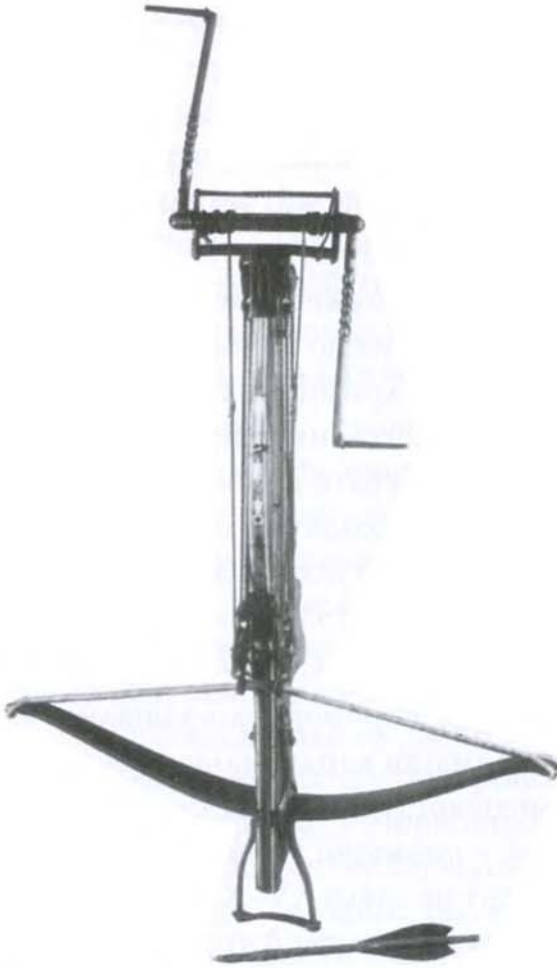
наймали слуг-помічників. Кількість гармат у замках не перевищувала десяти і тільки в столицях земель чи приватних володінь великих землевласників могла сягати кількох десятків. Окрім безпосереднього обслуговування артилерійських систем гармаші нерідко виготовляли рушниці та гаківниці. Проте головним способом поповнення арсеналів довгий час залишалася закупівля за кордоном.

Війни, які велися з кінця XV ст., виявили, що сил служебників і сторожі недостатньо для оборони замку й міста, особливо якщо ворог нападає зненацька (а саме так діяли легкі і швидкі чамбули кримців). Тому уряд намагався посилити гарнізони за допомогою шляхетських загонів Київщини. Наприклад, чорнобильські зем'яни мали перебувати при воєводі «в Києві в час неспокійний». Крім того, на Київщині періодично стояли застави. Причому, якщо у 1522 р. застава нараховувала близько 337 коней і складалася з почтів окремих панів і дворян, то у 1530 та 1533 р. по півроку тут перебували відмобілізовані ополчення всіх українських областей.

Створення застав із земськими вояками було спробою удосконалити стару систему військової служби, але час вимагав кардинально нового типу вояків, не прив'язаних до жодної місцевості і готових служити тільки за гроші (як наймане жовнірство: кінні – *панцирні* і *гусари*, піші – *драби*). Перехід від ополчень до найманих військ на зламі XV–XVI ст. відбувався у всіх європейських країнах. У Великому князівстві Литовському ще в 90-х роках XV ст. за розпорядженням великого князя Олександра було найнято у Польщі, Моравії та Сілезії кілька сотень жовнірів.

Табір з возів у степу

Арбалет XVI ст.

Однак в Україні небезпечне прикордонне життя ще у XIV ст. спонукало місцевих князів утримувати наймані загони. Вояків до них вербували з місцевого люду, татар і волохів. Приміром, князь Федір Острозький під час «Свидригайлової війни» утримував за свій рахунок чисельний загін такої кінноти і завдавав поразок військовим частинам поляків. Знищення князівств перервало процес створення найманих військ на місцевій основі.

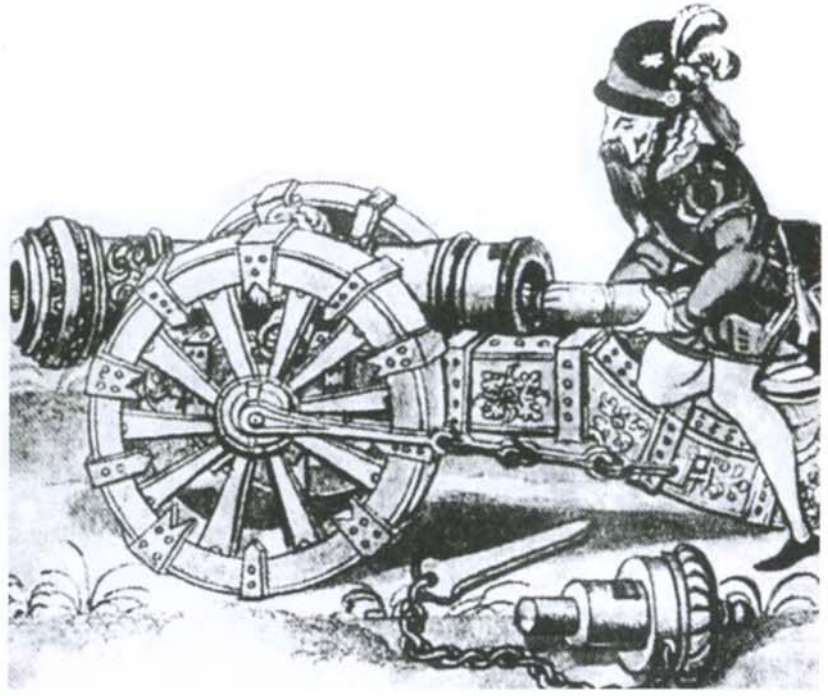
У 1507–1509 рр. у Києві стояли роти найманців, а з 20-х років присутність жовнірів на Київщині стає постійною. Так, на початку 1520 р. король послав київським служебним «тисячу вісімсот золотих: половину готовими пенязями, половину сукнами; а на жито на Київ двісті кіп грошей». (Щоправда, наприкінці того ж року в місті було лише 30 найманців.) Саме в Києві стояли найбільші на українських землях роти жовнірів. У 1521 р. сюди було послано 300 найманих драбів, а в 1524 р. ротмістр Мислимицький привів «пocht людей».

Техніка набору цих служебних хоча і базувалася на найманій основі, проте мала внутрішні відмінності. Спочатку уряд звертався до *ротмістрів*, як правило, іноземців, які являли собою прототип професійних офіцерів. Останні за отримані гроші наймали в роти 15–30 шляхтичів, які у свою чергу приводили «почти» озброєних *пахолків* (слуг). Приміром, у роті князя Пронського 1512 р. на 16 шляхтичів припадало 149 слуг, а у Теського на 23 шляхтича – 135 пахолків. Найманці-шляхтичі називалися *товаришами* й отримували по 5 кіп грошей на рік. У 1536 р. товариші київської роти скаржилися на канівців, що ті відібрали в їхніх пахолків ручниці й мечі.

1529 р. з Кракова до Вільна було відправлено 11 кінних і 10 піших рот загальною чисельністю 4064 вояків (не враховуючи пахолків). Недоліком іноземних найманців була їхня байдужість до територій, де вони розміщувалися. До того ж, наймання жовнірів у Польщі і переміщення їх до Великого князівства Литовського вимагали багато часу і зайвих витрат. Аби уникнути пограбувань і мародерства на шляху руху найманців, уряд мусив регламентувати для них ціни на продукти.

Аби подолати ці незручності, було вирішено наймати місцевих українських шляхтичів. Ще наприкінці XV ст. на великокнязівському дворі

несуть службу піші роти, набрані з київських «пешців», але частіше шляхта служила в кінноті. Так, у 1521 р. київський воевода Андрій Немирович «зобов'язався утримувати двісті коней... місцевих людей Киян, Овручан...». 1529 р. воевода підляський Василій Тишкевич набрав кінну роту для Києва, вояки якої, за словами Сигізмунда I, «чималий пожиток і послугу, перебуваючи там (у Києві), нам учинили».

Зарядження казнозарядної гармати

Крім найму цілих рот, уряд практикував утримання на кордоні окремих дворян. У 1520 р. король наказував «тисячі коней і дворян на пенязі прийняти і по українним замкам розложити». Взимку 1523–1524 рр. на українських землях було розміщено дві тисячі кінних дворян. Тоді ж на державну службу найняли і невеликий загін *козаків*. Дії цих вояків справили на короля таке враження, що він запропонував збільшити кількість козаків на кордоні до двох, а дворян – до трьох тисяч. Щоправда, внутрішнє протистояння в Криму дало змогу уряду уникнути цього нового набору, адже в 1527 р. одна з найбільших битв на кордоні з військами Кримського ханату була виграна силами земського ополчення з українських земель. У 1529 р. було вирішено розташувати на Київщині 4-тисячне кінне військо, і вже в листопаді наступного року «пеняжні люди» разом з київським ополченням розгромили татарське військо.

Жовніри своїм професіоналізмом і стійкістю в бою позитивно впливали на моральний дух інших вояків і місцевого населення. У 1545 р. жителі Брацлава просили уряд прислати до них найманців. Житомирці в тому ж році запропонували уряду, аби їм видавали гроші з державного скарбу для найму «особливого почту» вояків. До того ж місцевий люд тепер менше часу витрачав на особисту службу. Пересічний мешканець того ж Житомира чи Брацлава почувався спокійніше, працюючи десь у полі чи на заробітках і знаючи, що домівка надійно охороняється. З іншого боку, той же Брацлав був захоплений татарами, бо староста зі слугами від'їхав у справах, населення розійшлося по околицях на різні роботи, а драбів, незважаючи на кількарічні прохання, не було.

Ландскнехти на марші

Часто найманці, несучи службу на українських землях, купували тут будинки, одружувалися з місцевими жінками або взагалі змінювали свій соціальний статус. Наприклад, у Каневі всеїдині XVI ст. мешкали боярин Микита Драб і «новий» слуга Ян Драб, у Черкасах згадується слуга Щастний Драб тощо.

Необхідною складовою оборони була

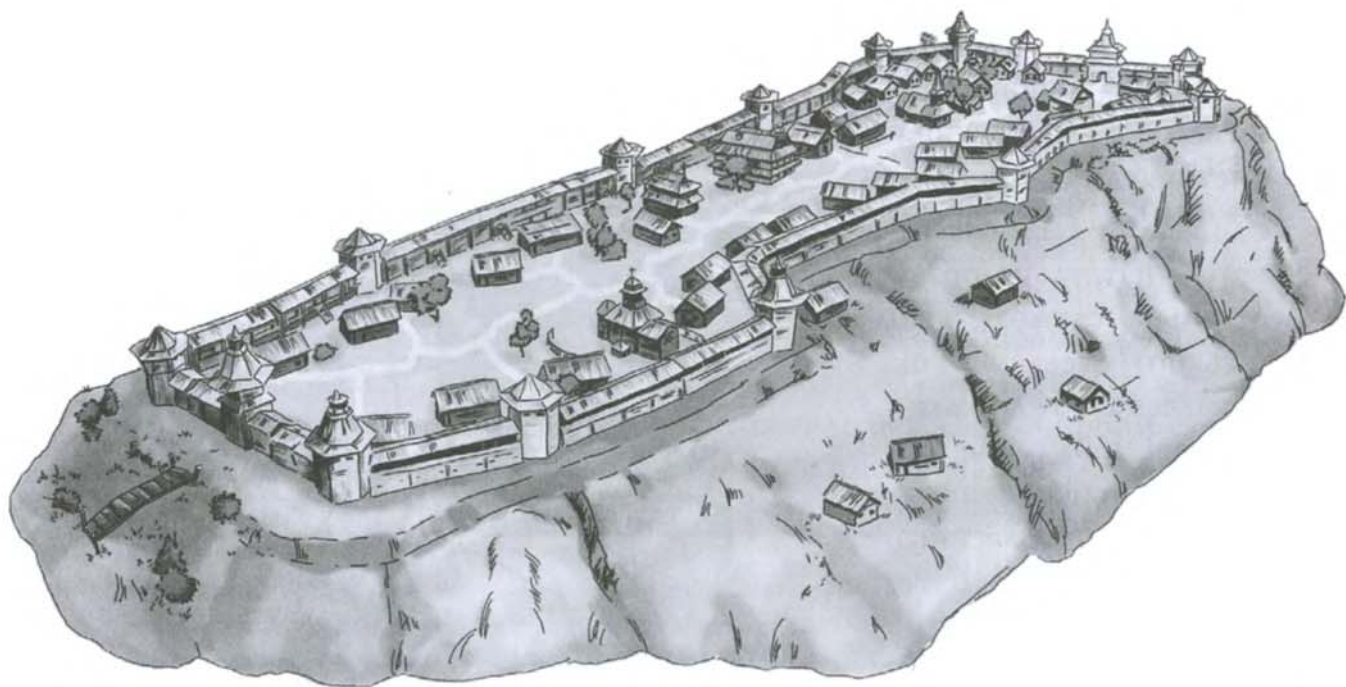
сторожова і розвідувальна служба. Виокремлювалося три рівня сторожової служби: *замкова*, *острогова* і *польова*. Сама назва замкової сторожі пояснює її призначення. Служба сторожів (інші назви: кликуни, башники) полягала у безпосередній охороні фортеці і наданні господарських послуг (тільки вдень): доставка води, дров, прибирання ровів тощо. Хоча в деяких замках, як, наприклад, у Вінниці чи Овручі, роботи по господарству велися іншими людьми.

Охорона укріплень поділялася на нічну і денну. В основу нічної служби було покладено т. зв. «кликання», відповідно до якого охорона мала патрулювати вздовж фортечного муру, «по бланках ходячи», і стояти «на вежах». Удень сторожа (а в Києві біля Ротмістрових воріт ще й драби) охороняла браму. Щоправда, з часом у багатьох містах денна служба сторожі повністю звелася до господарських робіт.

Охорона острогу була подібна до замкової служби, але зі значно меншим господарським навантаженням. Щоправда, навіть у разі, коли замкова сторожа вдень не несла охорони, острогова обов'язково пильнувала браму, особливо з зовнішнього боку міста.

Польова сторожа являла собою кінні пікети (військові загони) і періодично виставлялася на віддалі від міста від 1 до 30 миль. Як правило, ці пости розташовувалися на чітко визначених місцях та іноді «де б потреба вказувала».

Істотним недоліком замкової і острогової сторожі було те, що, охороняючи безпосередньо місто і фортецю, вони могли помітити ворога тільки біля самих воріт. Польова сторожа у цій справі виявлялася кориснішою, але її періодичний характер не міг повністю задовольнити проблеми захисту кордону. До того ж, слабке узгодження дій постів різних міст,

Київський замок. Сучасна реконструкція. З видання «Грюнвальдська битва – битва народів»

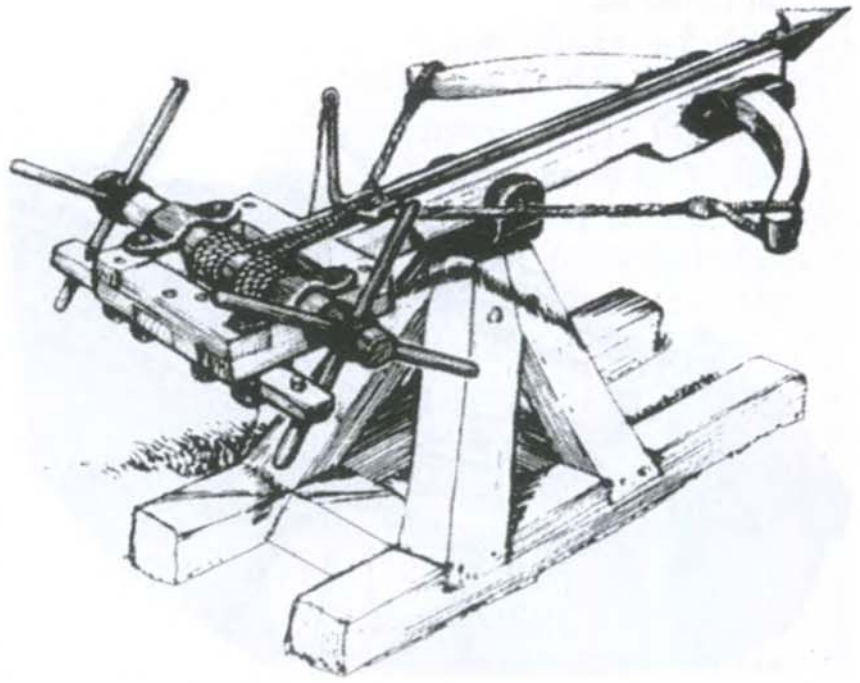
розташованих на великій відстані, могло призводити до того, що, як скаржилися житомирці, «ніколи сторожа не встереже, а хоча теж і підстереже татар, тоді до замку не може перед ними втекти».

Однак документи фіксують, що прикордонні старости часто дізнавалися про наближення ворога ще коли той не увійшов у зону дії польової сторожі. Наприклад, у 1533 р. Остафій Дашкович повідомляв уряд про пересування кримців за 13 миль від Черкас, у той час як місцева уставна польова сторожа висувалася у степ максимум на 8 миль. Або у 1538 р. київський воевода і черкаський староста писали, що «сторожа їх на око бачила», як татарське військо на чолі з ханом переправлялося через Дніпро, а це могло статися тільки в районі переправ у його нижній течії. Отже, очевидно, існували спеціальні патрулі в глибокому степу.

У Черкасах, наприклад, місцеві бояри і старостівські слуги повинні були «для обережності» тричі за літо виїжджати в поле. Остерські бояри мали, як із старостою, так і без нього, виїздити на сіверський бік Дніпра «шляхів навідувати». При Вінницькому замку існувало спеціальне село, мешканці якого зобов'язувалися «довідуватися о війську Татарським і шляхи їх стерегти у верх Десниці річки і в Остриці, де шлях іде на Базарів брод». У Мозирі староста посилав своїх і замкових слуг на «вивідування вістей по всим замкам українним, або теж під людей неприятельських піти довідатися», а міщани наймали для них *возжа* (чоловіка, який надавав і керував транспортом). В Овручі «для вивідування вістей» використовували бояр і путних слуг. Необхідність оперативного отримання і передачі інформації змушувала уряд спеціально переводити на цю службу інші категорії населення, як це відбулося у Кременці. Тут, за королівським наказом, «відібрано

мужиків тяглих 24 і вчинено їх слугами для посилення і вивідування вістей і для ношення листів куди потрібно».

Слід зазначити, що патрульно-розвідувальна служба українського населення цінувалася й у Кримській державі. 1507 р. Менглі-Гірей I, попереджаючи Черкаського намісника князя Капусту про те, що з «Тереганьської землі» вийшло 1500 татар «розбивати київський и черкаський шляхи», просив його послати своїх людей, аби вони перевірили «гаразд шляхів».

Середньовічна баліста

Крім сухопутних патрулів і постів на прикордонні використовували і річкову сторожу, яка, мешкаючи на дніпровських островах, могла слідкувати за переправами. Ще у 90-х роках XV ст. згадуються люди, які «на Дніпрі стояли» і повідомляли в Черкаси про наближення татар. У 1524 і 1533 р. висловлювалася думка про встановлення на дніпровських островах постійної сторожі. Причому в 30-х роках про це турбувався староста черкаський і канівський О. Дашкович, який уже тримав там пости за свій рахунок. Трохи пізніше литовський дипломат, теж пропонуючи тримати там загони з човнами проти кочовиків, тут же повідомляв про існування на островах якихось вояків, що на своїх судах розбивають татар під час їхніх переправ.

Суттєве доповнення до перерахованих засобів попередження населення про напад ворога становила агентура у ворожому таборі або, як казав сам король, «деякі приятели з Орди...». Своїх шпигунів у Криму мали й окремі урядники, як О. Дашкович чи А. Немирович.

Ахіллесовою п'ятою в обороні прикордоння була відсутність суцільної лінії укріплень із засік, ровів і валів (якими захищала свої володіння на півдні Московська держава). Однак, незважаючи на нечисленність, розкиданість і не завжди відповідний тривожному часу стан укріплень, українські міста-фортеці залишалися найбільш надійним захистом для навколишнього населення, особливо на території Київського воєводства і Подільської землі. Проте, на жаль, вони не могли зупинити рух татарсько-турецької кінноти вглиб країни.

Якщо фортечні мури були найбільш ефективним засобом оборони від набігів степовиків, то використання річкового флоту стало найбільш ефективним засобом нападу українських прикордонників на кримські улуси. Уже перші їх контрнаступи на володіння кримців здійснювалися на човнах. На початку XV ст. дії дніпровської флотилії досягли такого розмаху і сили, що хан був змушений прийняти план блокування річки за допомогою ланцюгів. Але це не зупинило українських оборонців. Походи 1519, 1523, 1524, 1529, 1532 рр. продемонстрували безсилля кримців перед діями українців. У той же час у Великому князівстві з'явилися проекти щодо перебрання флотилії на постійне державне утримання. І хоча плани залишилися на папері, українське населення самостійно розвивало цей засіб оборони. У 40-х роках XVI ст. напади на татар по Дніпру стали вже звичайним явищем.

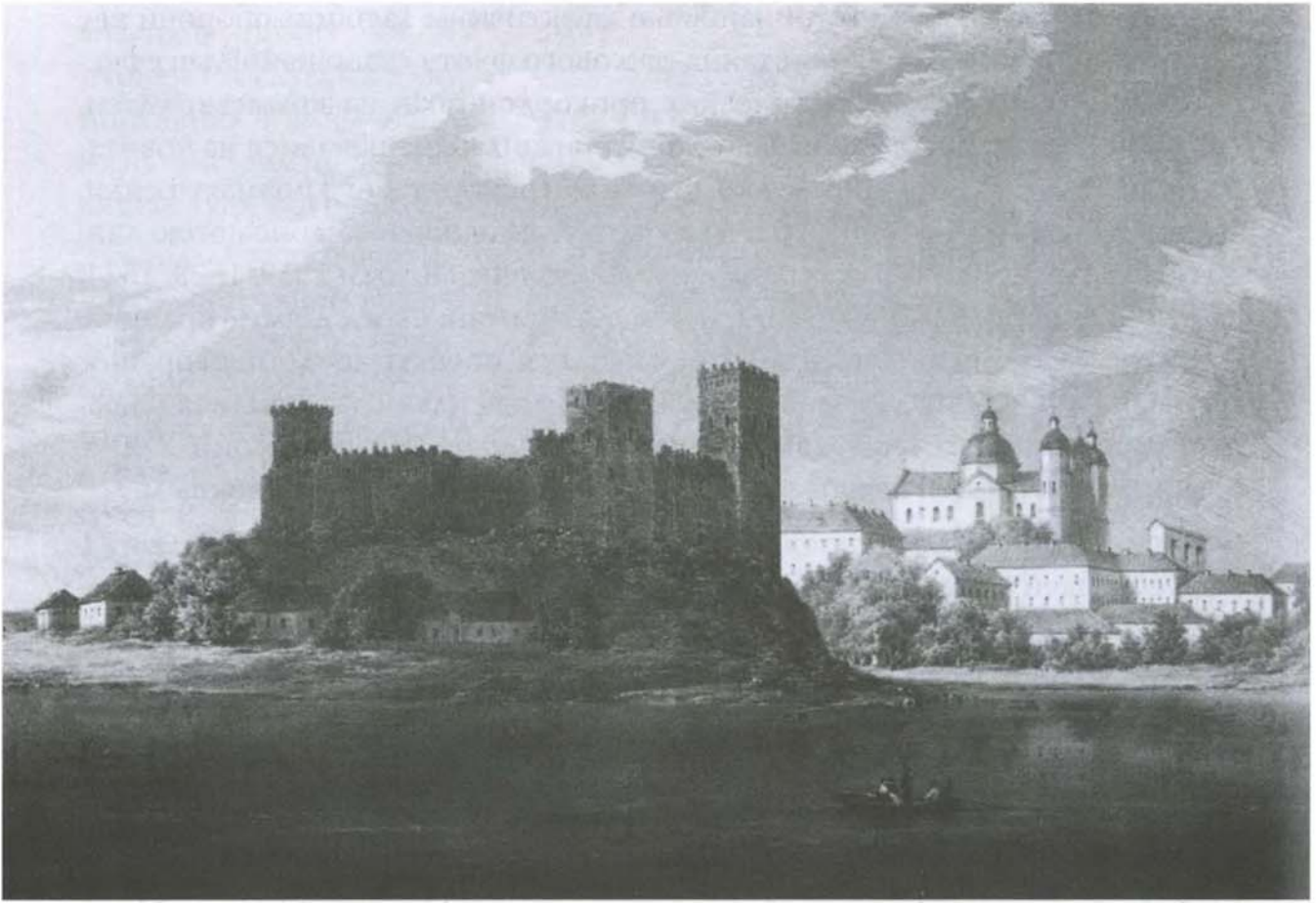
Човни будувалися у розташованих на Дніпрі містах. 1529 р. Сигізмунд I згадує «людей челнових... з усіх міст і волостей українних». Часу на створення флоту було мало. Для прикладу, в листопаді 1528 р. кримський втікач Іслам-Гірей звернувся до короля по допомогу, а вже наступного року, як «скоро ріки пустили», до нього підійшли українські вояки на човнах. озброєння їх екіпажів складалося з гаківниць, ручниць та інших «бронів».

Прийоми використання дніпровської флотилії включали в себе напади на кочовиків під час переправи їх через річку, блокування переправ (у 1524 р. українські козаки «тижден через Дніпро (татар) не пропускали»), висадку на ворожій території з метою нападу на татарські улуси й фортеці, а також захоплення татарських і турецьких кораблів. Крім цього, флот застосовувався і для деблокади власних міст. Так сталося у 1532 р., коли турецько-татарське військо, кероване ханом Саадет-Гіреєм I, намагалося захопити Черкаси, але підхід воєнної флотилії по Дніпру з Києва змусив нападників відступити.

У Криму теж добре розуміли вигоду від використання дніпровського флоту. Щоправда, економічні можливості ханату були задля цього занадто обмеженими, тому правителі Криму не один раз намагалися залучити на свій бік турецькі або московські судна, проте безуспішно.

У вітчизняній військовій системі литовської доби осібно стоїть українське козацтво. На відміну від інших станів, воно аж до Люблінської унії не мало юридичного оформлення, тож про його внутрішню організацію можемо судити тільки з загальних повідомлень про події.

Українське козацтво виникло наприкінці XV ст. Його поява пов'язана з тими соціально-політичними процесами, що мали місце в усьому Великому князівстві Литовському і на українських землях зокрема. Внаслідок скасування Київського князівства та юридичного оформлення шляхетства стан слуг виявився пониженим у своїх правах до рівня селян.

Луцький замок. Малюнок Н. Орди

З іншого боку систематичні напади степовиків зруйнували усталену в попередні століття систему соціально-економічних відносин. За таких умов київські слуги, багато з яких втратили свої господарства після татарських набігів (насамперед на південній Київщині), поступово знаходили себе у козаччині.

Козаками у Степу іменували вільних, незаможних людей-воєв. Багато в чому на організацію козаччини вплинув тип господарства, що почав домінувати на Київщині наприкінці XV ст.: це *уходництво* (рибальство, лови, полювання), тобто тимчасові заробітки поза місцем проживання, зокрема видобуток і транспортування чорноморської солі. Ця економічна діяльність була можлива, з огляду на небезпеку (більшість заробітків були в зонах постійного кочування степовиків, а сіль взагалі добувалася на кримсько-турецькій території), тільки за умови об'єднання заробітчани у великі дисципліновані озброєні групи. Уходництвом займався соціально споріднене населення (колишні князівські слуги та міщани), тому їх ватаги мали об'єднуватися на рівноправній основі.

Таким чином, саме з заробітчанських товариств бере свій початок первинний козацький підрозділ «загін». Щоправда, це назва з офіційних документів, тож невідомо, як самі козаки називали свої артілі. Найпевніше, вони організувалися на десятинно-сотенній системі. Саме такі групи

фігурують у джерелах першої половини XVI ст.: за 1533 р. ми маємо чи не першу згадку про окремі козацькі загони з ватажками на чолі. З ростом козаччини збільшувалася і кількість загонів і ватаг, поступово змінювалася й ускладнювалася їх внутрішня організація. Уже в 20–30-х роках серед державних урядовців виникали плани щодо компактного розселення козаків на дніпровських островах від 1 до 3 тис. Це свідчить, що козацтво тоді сприймалося як цілісна військова сила. Славнозвісний Байда, князь Дмитро Вишневецький, зібрав в одне військо все українське козацтво, остаточно перетворивши козаччину на єдину мілітарну машину.

Щодо озброєння козаків джерела містять обмаль інформації. Захисні обладунки були мало поширеними, та й тільки легкі. Холодна зброя застосовувалася така сама, як і по всьому Великому князівству Литовському: шаблі, мечі, ножі, списи, рогатини. З далекобійної зброї використовувалися луки (можливо, арбалети), рушниця та гаківниця. Останні серед козацької піхоти надзвичайно поширені, а це доводить, що вже на світанку історії козацтва саме вогненний бій мав першочергове значення. Наявність у козаків легких гармат фіксуються з середини XVI ст., але, швидше за все, козацькі загони почали їх використовувати набагато раніше.

Тактика козацтва базувалася передусім на раптовому нападі, як на суші, так і на воді. Коли ж ситуація змушувала козаків до оборони, вони, як правило, намагалися переховуватися за штучними укріпленнями чи природними перепонами – у плавнях, на річкових островах або в лісах. Тим більше, що козацькі загони, за відсутності табору, намагалися пересуватися вздовж річок або лісових масивів. У відкритій місцевості доводилося будувати табір з возів, а якщо дозволяв час, стаціонарний табір зміцнювався ровами, валами, траншеями і частоколом.

Козацькі *уходи*, розкидані вздовж Дніпра і його приток, вимагали використання річкових маршрутів, не тільки зручних, але й безпечних в умовах татарської загрози. Тому вагоме місце у козацькій військовій системі належало річковій флотилії. До того ж, саме дніпровські переправи були найбільш уразливими для кочовиків. Козаки на човнах не тільки пересувалися, але й сміливо вступали в бій: нападали на татар і турків, що переправлялися через річку, атакували ворожі фортеці, захоплювали судна.

Від початку козацтва, з відомих на сьогодні фактів, вимальовується основний напрям походів українських козаків – нижня течія Дніпра і Південного Бугу. Таке спрямування було продиктовано географічними, стратегічними та політичними чинниками. Козаки річковими шляхами спускалися з середньої Наддніпрянщини до гирла Дніпра і тим же маршрутом поверталися назад. Стратегічно межиріччя Бугу і Дніпра було дуже вигідною територією. Тут знаходилися основні водні переправи, через які проходили великі торгові шляхи з Криму до західних країн, а також старий – «із варяг у греки». Тут розташовувалися літні кочівлі кримців. У районі Хаджибея видобувалася й експортувалася на північ сіль, а трохи північніше

острова Тавань починалася зона уходів, які активно експлуатувалися українським населенням і козаками зокрема.

Рухові в цьому напрямі сприяла й політична ситуація. Північне Причорномор'я, про що вже йшлося, у XV ст. належало Великому князівству Литовському і було відібране в нього у 80-х роках Кримським ханатом, правителі якого перетворили цей район на плацдарм для наступу на сусідні країни, передусім Литву і Польщу. Отже, козацькі походи до цих територій підривали владу кримців і відповідали державному курсу Вільна, яке офіційно не відмовлялося від Північного Причорномор'я.

Українське козацтво репрезентувало собою кардинально нову воєнну силу на кордоні Великого князівства Литовського. Поки на українських землях існували князівства, їх правителі самостійно обирали спосіб війни з кочовиками. Відповідно, земське ополчення та наймані війська тоді сміливо виходили в степ. За нових часів, коли місцеві урядники мали право тільки на невеличкі самостійні набіги, старі військові контингенти було переорієнтовано виключно на захист, розрахований на нечасті вторгнення ворога. Але в умовах безперервних нападів кочовиків з метою максимально швидкого пограбування територій без серйозних боїв така оборона була спроможна лише послабити противника і зменшити шкоду. Козацтво ж, за прикладом степовиків, спрямовувалося на стратегічний наступ: не чекаючи, коли і звідки прийде орда, воно саме шукало ворога, намагаючись випередити його.

Литовський дипломат Михалон Литвин так характеризував українських чоловіків, зокрема мешканців Київщини: вони «за короткий час стають такими сильними, що можуть кулаком валити ведмедів і зубрів. Звикнувши до життєвих негараздів, вони набувають величезної сміливості, тому там легко набрати багато добрих вояків».

У ЛИТОВСЬКО-МОСКОВСЬКОМУ ПРОТИСТОЯННІ

Оршанська битва 1514 р.

У листопаді 1512 р. московський правитель Василій III без оголошення війни розпочав наступ на Велике князівство Литовське. Ціллю його був Смоленськ, однак московським військам довелося здійснити три кампанії, аж доки 31 липня 1513 р. фортеця капітулювала. Ця перемога створила передумови для просування у внутрішні райони Литовської держави. Сигізмунд I вже майже рік намагався зібрати військо, проте шляхта не спішила ставати під прапори, а грошей на найманців у державній скарбниці не було. Гетьман Костянтин Острозький мав під рукою українські загони, але пересування білгородської орди вздовж кордону не давало йому можливості рушити волинян на «московський фронт». Лише київські полки разом із союзними кримцями під командою місцевого воєводи Юрія Радзивілла і князя Абдрагмана напали на Сіверщину. Тільки після падіння Смоленська і захоплення московським військом Мстиславля, Кричева і Дубровна шляхта змусила себе до мобілізації.

Польська й литовська армії об'єдналися під прапором короля у Мінську в серпні 1513 р. Військо нараховувало 26 тис. чоловік. Литовська частина, очолена київським воєводою Ю. Радзивіллою, мала 15 тис. Польська складалася з 5 тис. найманої кінноти, 3 тис. добровольців (теж кіннота) і 3 тис. найманої піхоти, а також мала кілька важких гармат. Поляків очолював Ян Сверчевський, староста терембовельський. Загальне керівництво здійснював гетьман князь Костянтин Острозький.

Литовсько-московська війна.
Дереворит XVI ст.

Оршанська битва 1514 р.

Допровадивши полки до Борисова, Сигізмунд I залишився в місті разом із 4-тисячним корпусом кінноти. Далі військо повів гетьман. Рушаючи назустріч ворогу, Острозький вирішив якнайшвидше дати генеральну битву, до чого спонукало кілька обставин. По-перше, зібране під його руку військо було ненадійним з погляду тривалої служби: нестача грошей, їжі, припасів могла вплинути на настрої шляхти і змусити її розійтися. По-друге, швидкий перебіг подій мав завадити противнику закріпитися в захоплених містах. По-третє, ситуація на півдні щомиті могла змінитися, і довелося

б відправити туди частину полків, включно з власною гвардією – волинянами. І по-четверте, Острозький, чиє життя минало у безперервних боях із татарами, сповідував стратегію знищення.

Рухаючись на схід, князь швидко перейшов кілька невеликих, але дуже заболочених річок. Дорогою стрімкими атаками було розбито кілька московських загонів.

7 вересня союзники підступили до Дніпра в районі Орші. Московське військо, очолене воеводою Іваном Челядніним, стояло на протилежному березі. Його чисельність сягала 40 тис. кінноти. Слабкістю Челядніна була відсутність піхоти, особливо метальників і артилерії (на той час значно сильнішої за литовську). Крім того, його військо роздирали ворожнеча між воеводами. Острозький, вірний собі, прагнув не затримуватися на правому березі. Через річку було перекинуто два мости, опорою для них слугували пусті діжки. Будівництво мостів прикривалося табором з возів, який обсіли піші лучники й артилерія. Крім того, частина кінноти уплав перейшла Дніпро. Челяднін чекав підходу ворога, розраховуючи завдяки кількісній перевазі скинути противника в річку і таким чином повністю його знищити.

Однак Острозькому до початку активних дій вдалося не тільки переправити військо, а й вишикувати його у бойові порядки. Розставляючи

полки, гетьман скористався перевіреном дворічним досвідом Вишневецької битви. Як і тоді, він розділив кінноту на дві частини, а центр зміцнив піхотою. Лівий фланг, на який, за звичаєм, і мав прийтись удар основної атаки, вистроювався з литовських полків на чолі з волинянами. Цю групу Острозький очолив особисто. Праворуч від нього стала польська кіннота, керована надвірним гетьманом Войцехом Самполінським. Між двома крилами Острозький поставив частину піхоти. Позаду лівого крила вишикувалася друга лінія під командою Ю. Острозького. Фланг замикали три легкі кінні хоругви. За правим крилом теж стояла друга лінія на чолі з Яном Сверчевським. Його правий фланг був прикритий трьома хоругвами легкої кінноти. А за нею, на самому краю, встановили батарею. Артилерійська позиція була підібрана дуже вдало: підходи прикривалися важкодоступною місцевістю, а гармати маскувалися чагарником.

**Князь Василь Костянтинович
Острозький**

Челяднін, у свою чергу, поводився легковажно: дозволив противнику вишикуватися за власною схемою, та ще й не провів розвідки і, як наслідок, не дізнався про наявність батареї. Московські війська розміщувалися за класичною схемою. У центрі було встановлено Великий полк, найчисельніший. З правого і лівого флангів – розміщено полки правої і лівої руки відповідно. Попереду стояв сторожовий полк, а позаду – засадний. Напевно, воевода хотів трьома концентрованими ударами розколоти литовське військо. А Острозький сподівався за допомогою фронтального бою зупинити ворога і перетворити його численну армію на натовп із людей і коней.

Спочатку відбувалися герці між вояками від обох військ. Опівдні Челяднін наказав правому полку атакувати литовців. Спочатку, як і очікувалося, московські загони потіснили литовські бойові порядки. Однак вони не отримали допомоги Великого полку. Цим скористався Острозький і контратакував противника всіма литовськими силами і частиною хоругв Самполінського. Ефективною виявилася й стрільба піхоти, що стояла в центрі. Після жорстокого рукопашного бою правий фланг московського війська був розбитий. На лівому фланзі пішов в атаку полк лівої руки, але так само швидко зазнав поразки. Польська важка кіннота не перейшла до переслідування супротивника і залишилася на місці. У той же час легкі хоругви зімітували відступ до Дніпра. Челяднін, вирішивши, що противник тікає по-справжньому, кинув в атаку частину Великого полку і залишки лівого. Не відаючи про засідку, вони щільною лавою вийшли на піших стрільків і гармати. Останнім не треба було навіть цілитися: ядра вражали без промаху. Ворожі ряди зупинились і змішалися. Коли ж кілька важких снарядів поцілили в задніх вояків, що доти почувалися безпечно, московські

Оршанська битва 1514 р. Картина XVI ст.

На малюнку зображено групу спішених кавалеристів 1520–1540-х років та гусара.

1. Перший вояк – у жовтому з червоною облямівкою та червоним коміром гермяку з металевими гудзами, під гермяком одягнуто кольчугу. В руці тримає шолом-салад. На поясі підчеплено півтораручний меч.
2. Вояк у сукняній шапці зі звисаючим верхом, з-під якої видно зелений чепець. Захисним обладунком йому служить простьобана куртка, поверх неї одягнуто червону дуламу з зеленим коміром; підперезаний білим кушаком (зверніть увагу на те, як він зав'язаний). Озброєний шаблею, списом з прапорцем, гусарським тарчем.
3. Вершник у жовтій сукняній шапці, в зеленому з жовтими коміром та жовтою облямівкою гермяку. На поясі – саадачний набір та шабля. Поверх ременів – кушак. У правій руці тримає бойовий цеп.
4. Гусар у червоній повстяній шапці, прикрашеній срібними платівками та шкофією, в яку вставлено пір'я. Одягнутий у червоний доломан, що застібається на срібні гудзики. Доломан спереду розшитий петличками зі срібного галуна, нитяними петличками та шнурами в розрізах рукавів.

Заможні вояки часів битви під Грюнвальдом (початок XV ст.).

1. Лицар одягнутий у простьобаний жупон, захисний обладунок складається з шолома-бацинета (з захистом обличчя – так звана «псяча пика») та кольчужної бармиці. Тулуб захищає пластинчаста кіраса, кисть руки – металеві рукавиці; поверх металевих панчіх – пластинчастий захист ніг. На поясі – коштовний лицарський пас, кинджал. Вояк озброєний мечем та клевцем. На щиті та попони коня зображено герб – «колюмни» Гедеміна, герб князів Литовських. Зазвичай «колюмни» зображуються срібними (білими) на червоному полі, але в гербовнику «Кодекс Бергшаммар», на таблиці, що присвячена литовсько-руській державі, «колюмни» зображені золотими (жовтими) на червоному полі. Кінський убір європейського типу. Передня лука сидла посилена металевими пластинами.
2. Другий вершник – Добеслав Окв'я, герба Веніава (чорна бичача голова на жовтому полі). Захисний обладунок: бацинет з бармицею, кіраса та пластинчаста броня на руках та ногах. Озброєний мечем. Кінський убір лицаря наслідує західноєвропейські зразки.
3. Лицар з хоругви князя Зигмунта Корибутовича, з прапором, на якому зображено лицаря на білому коні – литовський герб «Погонь». Вершник, шляхетний литовський боярин, має традиційний захисний обладунок, що складається з шолома-капаліни, кольчужної бармиці та кольчуги.

1 Початок XVI ст. Князь Костянтин Острозький під Оршею.

Князь у золотому чепці, червоних шатах з коштовного оксамиту – «сукні», або гермяку, з золотим ланцюгом на грудях. Озброєний угорською шаблею, оправленою в золото; тримає символ гетьманської влади – булаву.

2 Спішений пахолок. В його одязі помітно відчувається угорський вплив. Пахолок у жовтій дуламі – верхньому плечовому одязі з довгими рукавами, під дуламою – простьобана коротка червона куртка. На голові – повстяний капелюх, на ногах – сині шосси та червоні чоботи.

3 Гусар у ковпаку, прикрашеному шкофією, в синьому суконному доломані з петлицями. Озброєний шаблею та списом з прапорцем. Захищений угорським, східного походження тарчем.

1 Важкоозброєний копійник другої чверті XV ст. Вершник захищений європейського типу пластинчастим обладунком у поєднанні зі східного походження тарчем та кордом замість меча.

2 Стрілець-піхотинець середини XV ст. Вояк у шоломі-капаліні, у простьобаному жупоні. Кисті рук захищені трохи архаїчними металевими рукавицями. Озброєння складається з примітивної вогнепальної зброї – корда, на спині висить щит-павеза.

1 Важкоозброєний (спішений) литовський вершник (остання чверть XVII ст.).

Захисний обладунок вояка складається з шолома, за формою подібного до візантійських зразків, кольчужної бармиці та кольчуги з довгими рукавами, поверх якої вдягнуто бригантину. Озброєний воїн кордом та списом. На ремені через плече підвішено тарч, на шкіряному поясі – торбина з особистими речами та ніж.

2 Заможний знатний вершник. Захисне спорядження складається з шолома з бармицею, кольчуги з довгими рукавами, на яку вдягнуто ламелярний обладунок; руки захищені наруччями східного типу. Червоний плащ скріплено фібулою. На ногах також кольчужні ноговиці-панчохи з металевим наколінником. На поясі гаманець, ніж. Озброєння вояка: спис, лук, колчан зі стрілами – з правого боку, з лівого – меч у піхвах. За спиною – щит-тарч.

1 Важкоозброєний копійник кінця XV ст. Лицар у повному «копійничому спорядженні». Іноді в князівстві Литовському в комплексах озброєння співіснували східного типу шоломи в поєднанні з готичним німецьким обладунком.

2 Середньо озброєний литовський вершник (остання чверть XVII ст.). Він у шоломі з бармицею, кольчuzі з коротким рукавами, на поясі – саадачний набір, шабля, ніж, гаманець. У правій руці тримає сокиру, в лівій – щит. Одяг вояка складається з сорочки, плаща, на ногах – штани та короткі панчохи, підв'язані ременем..

Піхотинці другої чверті – середини XV ст.

Легко озброєний вершик (спішений) і важко озброєний вершник, кінець XV – початок XVI ст.

Ландскнехт та рейтар, друга чверть – середна XVI ст.

Вояки кінця XIV – поч. XV ст. (важко озброєний вершник та піший вояк)

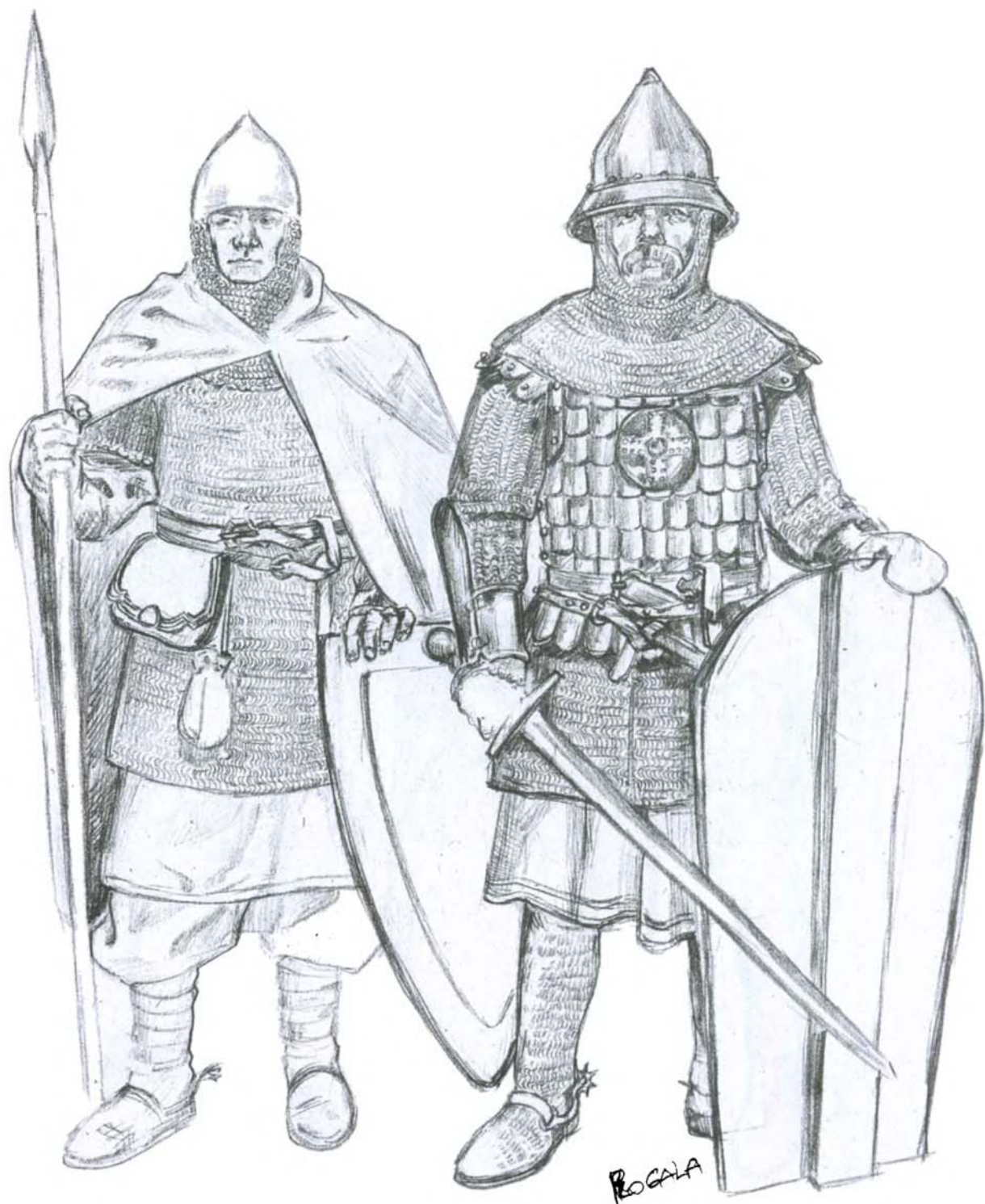
Спішений арбалетчик та важко озброєний вершник кінця XIV – початку XV ст.

Литовський татарин та гусар початку XVI ст.

Стрелець та арбалетчик, остання чверть XV – початок XVI ст.

Важкоозброєнні спішені вершники, середина – друга половина XIV ст.

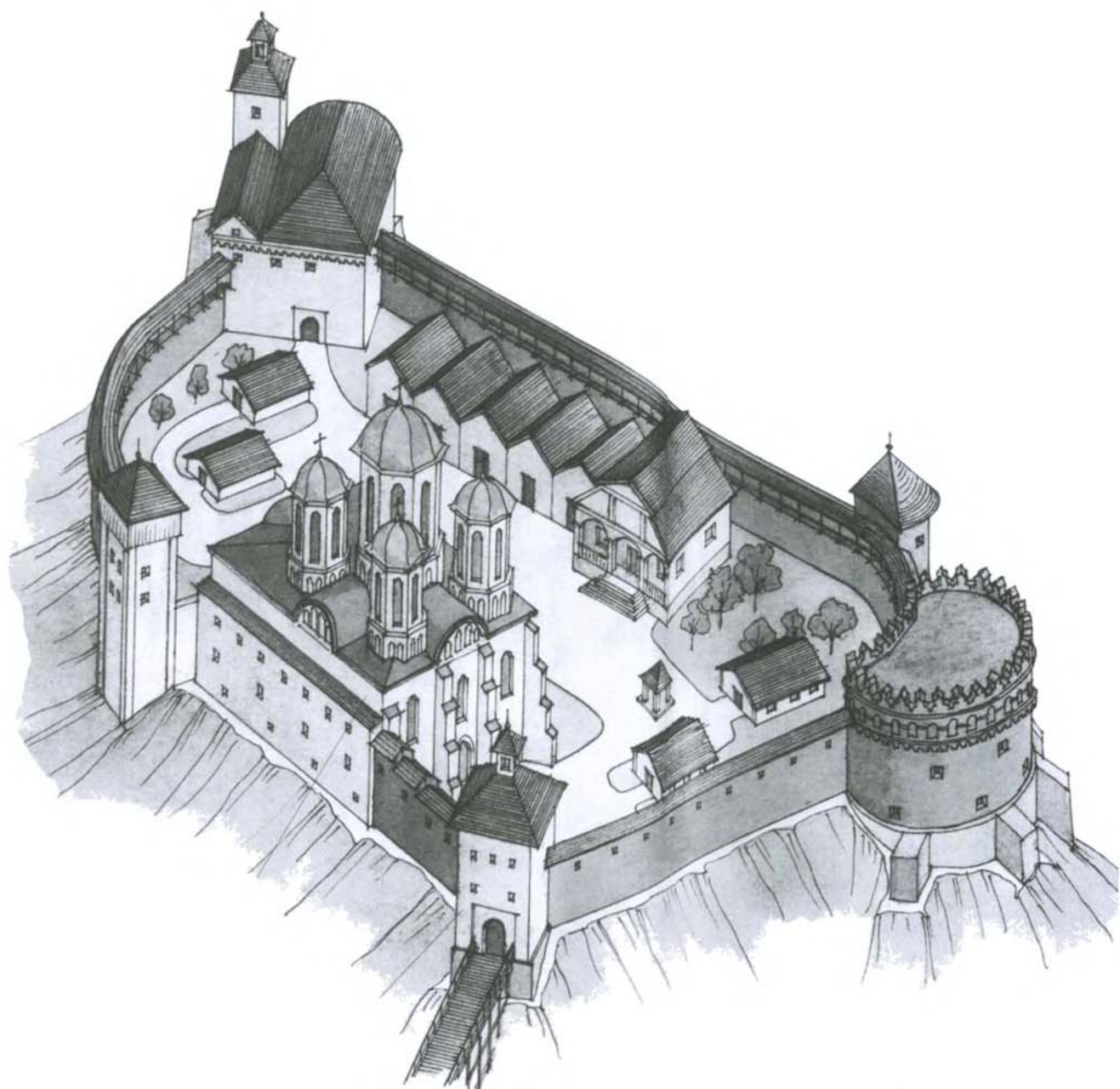

Стрілець та піхотинець, остання чверть XV – початок XVI ст.

Гусари, середина XVI ст.

частини охопила паніка і вони почали тікати. Невдача обох флангів у бою призвели до того, що московський воевода зі своїм полком залишився сам на сам з усім союзним військом. Литовський воєначальник розпочав скоординовану атаку з кількох боків. Після запеклого бою і Великий полк було розгромлено. Челяднін разом з десятьма іншими воеводами потрапив у полон. Його армія втратила кілька тисяч загиблими і близько п'яти тисяч полоненими. Здавалося, шлях на Смоленськ відкритий, однак сталося те, чого найбільше боявся гетьман: шляхта вже не хотіла воювати і роз'їжджалася по домівках. Навіть у цій непростій ситуації Острозький спромігся організувати повернення Мстиславля, Кричева й Дубровна, і лише потім розпустив військо.

Острозький замок. Сучасна реконструкція. З видання «Україна: Литовська доба 1320–1569»

Сіверський похід 1534 р.

З 1534 по 1537 р. відбулася чергова Литовсько-Московська війна, відома під назвою «Стародубська». Загалом бойові дії мали вигляд руйнівних рейдів по ворожих територіях. Першою такою операцією став похід київського воеводи Андрія Немировича. Основу його війська складали загони київської землі.

На Віленському сеймі, зібраному 15 лютого 1534 р., було вирішено розпочати війну за повернення втрачених раніше білоруських і українських територій. Щоправда, прикордонна війна між Литовською і Московською державами не стихала і в часи перемир'я. У 20-ті роки XVI ст. бойові дії між обома країнами точилися по всьому кордону. З литовського боку тут відзначилися ті ж діячі, що вже заявили про себе на татарському кордоні – Семен Полозович і Остафій Дашкович. Показовими щодо масштабу цих баталій є нарікання московських воевод на С. Полозовича: «Семен Полозов(ич), з Речиці в його (московські. – Авт.) волості і села гомельські багатьох людей приславши, війною до самого міста Гомеля повоювали й людей його велів, піймавши, до себе привести...». Ще в квітні 1525 р. Василій III скаржився Сигізмундові I, що С. Полозович нападає на «волості і села Стародубські, Гомельські, Попову Гору, в Дроків, у Маслов десяток, у Крюків десяток та інші». У жовтні 1532 р. Полозович разом з князем Федором Вишневецьким знову підступили до Гомеля. Однак слід зазначити, що напади не були односторонніми: джерела рясніють ідентичними скаргами литовців на московських підданих.

12–14 березня 1534 р. вийшов універсал, за яким на 4 квітня призначалася мобілізація земського ополчення в районі Мінська. Займався цим Юрій Радзивілл. Пізніше дата збору кілька разів переносилася – на 23 травня, а потім на 29 червня,

Артилерійська батарея з ксилографії 1535 р.

Штурм Стародуба. Дереворит XVI ст.

але навіть на початок липня військо не зібралось. На гроші з *серебицизни* (податку сріблом, головним чином на військові потреби) планувалося найняти 2000 драбів. На кордон литовська влада поставила 2 тис. кінноти і тисячу піхоти. Зважаючи на те, що московські воеводи сильно укріпили прикордонні міста, король подбав про потужну облогу артилерію.

Важливим залишалося питання щодо позиції Кримського ханату. Вже в середині року розвідка, організована Дашковичем, повідомила про розпочаті в Криму усобиці. Литовська дипломатія цим оперативно скористалася і привернула обидва ворогуючих табори на свій бік. Як наслідок, татари почали шарпати московське прикордоння в районі Рязанщини. Аби дати їм відсіч, цар мусив тримати війська біля Коломни, що ослаблювало оборону західного кордону.

Припинення нападів степовиків на Київщину дало змогу Вільну активно задіяти воєнну міць воеводства. У той час, як основні сили литовських військ чисельністю від 20 до 40 тис. чоловік стояли під Могилевом в очікуванні нових підкріплень, на московські землі в серпні 1534 р. рушили

дві бойові групи. Перша, князя Олександра Вишневецького, йшла на Смоленськ, а друга, Андрія Немировича, – на Сіверщину. Отже, кампанія 1534 р. велася фактично силами Київського воєводства, оскільки Немирович був місцевим воєводою, а Вишневецький – намісником Речицького замку. Чисельність вояків у цих групах не перевищувала 5 тис. чоловік у кожній. Обидва корпуси склалися в основному зі шляхетських хоругв, підсилених найманими жовнірами. Стратегічною метою операції було спустошення ворожих теренів і, по можливості, спалення малих фортець противника.

Наприкінці серпня Немировичу вдалося розгромити кілька московських прикордонних загонів і заглибитися на територію супротивника. Уже 4 вересня його корпус наблизився до Стародуба. Воєвода спробував із маршу несподівано захопити фортецю. Його воякам вдалося навіть увірватися в посад і підпалити його, але штурм сильного замку не вдавсь. Крім того, стародубський гарнізон зробив вдалу вилазку: розбив роту драбів, озброєних стрілецькою зброєю, і полонив їх командира.

Розоривши навколишні села, Немирович швидко рушив на Радогощ. Під час обстрілу його фортеця загорілася і весь гарнізон загинув у пожежі. Наступним пунктом ворожої оборони, до якого прямував Немирович, став Почеп. Цитадель теж було обстріляно, але безрезультатно. На зворотному шляху при переправі через р. Іпуть ар'єргард Немировича зазнав атаки московських загонів. Повернувшись до Великого князівства Литовського в районі Кричева, група київського воєводи розділилася. Сам він рушив до Києва, а більшість вояків – під Смоленськ. Дорогою до столяного міста Немирович спробував захопити Чернігів, але його сил виявилося замало: добре укріплена фортеця легко відбилася.

Вишневецький, у свою чергу, спустошив передмістя Смоленська і спробував захопити смоленський посад, але невдало. Урешті, набравши чималу здобич, його вояки теж відступили.

Серпнево-вересневі походи показали, що українські полки та наймані жовніри були фактично найбільш придатними і готовими до війни частинами литовського війська.

Московський вояк XVI ст. Дереворит XVI ст.

«ВОРОТА ВСЬОМУ ПАНСТВУ»

Клецька битва 1506 р.

Улітку 1506 р. 20-тисячне кримське військо на чолі з царевичами Мухаммед-Гіреєм, Беті-Гіреєм і Бурнас-Гіреєм, оминувши центрально-українські землі, здійснило набіг у внутрішні райони Литовської держави. Внаслідок хвороби великого князя Олександра Ягеллончика і великого гетьмана пана Станіслава Кішки, командування над зібраним для відсічі 10-тисячним військом було покладено на князя Михайла Глинського.

5 серпня 1506 р. литовська армія перестріла нападників на р. Лань поблизу м. Клецьк. Царевичі, відмовившись від старої перевіреної тактики обхідних маневрів, пішли на відкритий бій. Напевно, спокусою, що штовхнула їх на такий крок, була перспектива розгромити одразу все литовське військо, в якому зібралося більшість місцевої еліти, і залишити державу беззахисною.

Театр битви являв собою заболочену рівнину, розсічену річкою. Супротивники зайняли позиції на протилежних берегах. Перші три години бою вороги перестрілювалися. Уже на цьому етапі відчувалася перевага литовського війська, яке мало артилерію і ручну вогнепальну зброю. Саме під їх прикриттям литовська піхота спромоглася зробити кілька гатей. Це дало можливість супротивникам зійтися в рукопашну. Кримці завдали основного удару своїм правим флангом, потіснивши лівий край литовців, але розгромити його не змогли. М. Глинський, у свою чергу, організував навальну атаку на лівий фланг кримського війська і розірвав його навпіл. Це й вирішило долю битви.

Поразка кримців змусила хана на деякий час припинити масштабні напади на Україну і наступного року видати ярлик новому королю і великому князю Сигізмунду I.

Вишневецька битва 1512 р.

Навесні 1512 р. 25-тисячна Перекопська орда, очолювана синами хана Менглі-Гірея I, напала на Галичину і Волинь. Польсько-литовський монарх Сигізмунд I вислав проти нападників свій двір, що складався з кілька сотень дворян. Навколо них почали гуртуватися шляхетські загони галичан і подолян. Тепер уже 3-тисячне військо очолив Микола Камінецький. В авангарді у нього йшла рота Лянцкоронського, яка 23 квітня біля містечка Белки оточила і знищила татарський загін. Ця перемога, хоч і локальна, значно піднесла дух вояків. Ще більшої наснаги додав прихід князя Костянтина Острозького із 3-тисячним військом (2 тисячі волинян і 1 тисяча подолян). Союзники наздогнали перекопців за Вишневцем неподалік містечка Лопушин (тому битву також іменують «під Лопушином»). Уночі з 4 на 5 квітня розвідка встановила точне місцезнаходження ворога, і було вирішено на світанку атакувати татар. Однак розгорілася дискусія з приводу того, хто має очолити військо і першим почати наступ. Польські керманічі, з огляду на наявність у них важкої кінноти, відстоювали своє право, але врешті керівництво і першість у битві було віддано Острозькому та його воякам. До такого рішення спонукав виступ князя, який зазначив, що його вояки краще знали татарську тактику, ніж поляки, які набиралися військових знань у німців

Король польський Ян Ольбрахт. Дереворит XVI ст.

Вишневецька битва 1512 р. Дереворит XVI ст.

у Європі, де панувала зовсім інша система бою й інше військове мистецтво. У війні зі степовиками важливими були мобільність, уміння швидко пристосовуватися до ситуації, яка щомиті змінювалася. Татари за короткий час могли зайти з різних боків, засипати стрілами, зазвичай поціляючи в коней, а потім швидко відійти, вдаючи втечу, але при цьому заманюючи у пастку. (До речі, саме така тактика дала можливість перекопцям через сім років після описуваних подій оточити і знищити польські полки під Сокалем.) Отже, перед князем постало завдання так розпланувати битву, щоб ви-

вести татар на таранний удар польської важкої кінноти.

На світанку 5 квітня Острозький вишикував союзне військо. Бойовий порядок складався з трьох частин. Правий фланг, виставлений уперед, складався з його вояків. Лівий, утворений з коронного ополчення, стояв трохи позаду. Щоб не втратити контакт між двома флангами, в центрі було розміщено невеликий табір з возів, де перебувало кількасот піхотинців із двома гарматами. За задумом Острозького, необхідно було завадити татарам використати свою кількісну перевагу і не дати їм оточити союзну армію. Для цього волинсько-подільські полки під безпосереднім командуванням гетьмана мали випередити степовиків у нападі та зв'язати їх боєм навколо себе і, відповідно, оголити свої фланги і тил перед вояками Камінецького. Головний ризик полягав у тому, що українці могли не витримати навантаження сутички з переважаючими силами противника.

Уже перші хвилини бою показали, що жодна зі сторін не збирається поступатися. Татари засипали вояків Острозького стрілами, кілька разів навіть спробували оточити українців, але Острозький уміло виходив із замкнутого кільця і знову атакував ворога. У той же час гарматний і рушничний вогонь з табору піхотинців змушував татар триматися на

відстані і, отже, послаблював їх натиск на лівий фланг військ Острозького. Це, в свою чергу, підтримувало бойовий дух українців, вказуючи, що союзники не кинули їх напризволяще і битва розвивається за планом.

Тільки коли перекопці остаточно зав'язали бій, Острозький дав Камінецькому сигнал для атаки. Важка кіннота швидко вдарила по правому флангу ворога, однак це ще не було остаточною перемогою. Татарські керманичі змогли за рахунок інших чамбулів відновити свої бойові порядки і розпочали поступовий відступ боєм. Напруження обох сторін досягло свого апогею. Тоді невеличкий український загін проник до татарського коша, перебив охорону і випустив частину полону. Звільнені чоловіки, використовуючи як зброю все, що було під рукою, напали на татар з тилу, що нарешті й змусило ворога до втечі.

Наслідком Вишневецької битви стало підписання не лише мирної угоди з Кримським ханатом, правитель якого вислав до Литви свого онука як заручника, а й союзної угоди між Великим князівством Литовським та Польщею.

Такий перебіг подій дав можливість литовському урядові перекинути всі наявні сили на східні кордони, де розгоралося полум'я війни з Московською державою. А відпрацьовану у Вишневецькій битві тактику взаємодії різних видів кінноти, піхоти й артилерії К. Острозький більш масштабно використав у 1514 р. під Оршею проти московських полків.

Гаківниця

Шолом «Капалін»

Сокальська битва 1519 р.

У літку 1518 р. Кримська держава відновила військові дії проти Великого князівства Литовського та його союзників Польщі та Молдавії. У серпні хан Мухаммед-Гірей I повідомив свого союзника московського князя Василя III про висилку своїх синів, брата й племінника і «сто тисяч раті» (насправді близько 15 тис.). Хоча головного удару було завдано по Молдавії, сам хан не приховував своїх намірів оволодіти Києвом і просив Москву прислати для цього рікою під місто «тюфяки (бомбарди) і пушки».

Тоді ж московські війська розпочали наступ на центральні області Великого князівства Литовського, завдаючи основного удару в напрямку Полоцька. Военна акція кримців, спочатку успішна (їм вдалося заглибитись у внутрішні території Молдавії і Волині), закінчилася невдало. Молдавські війська разом із 3-тисячним прикордонним військом Польщі розгромили татарські чамбули і відбили полон. На Волині татари теж зустріли організований опір, особливо відзначилися загони князя Костянтина Острозького і Остафія Дашковича. Їм вдалося завдати нападаючим три поразки, причому в одному бою Острозький знищив ворожу частину чисельністю 800 вояків, а в іншому Дашкович – 300.

Як наслідок, московські послі повідомляли, що «...так, государ угадують, що половина людей вийшла з Волох, а всі ті, государ, вийшли піші, а Богатир царевич був, государ, у Черкасах (йдеться про українські землі у складі Великого князівства Литовського. – Б.Ч.), і Черкаси його, государ, побили; кажуть, государ, тіль-

Битва між військом Яна Ольбрахта і ординцями 1489 р.

ки третина людей вийшла з Черкас, а два жереб'я людей побито». Перемога над агресорами, отримана силами українських полків, позбавила необхідності відкликати вояків із московського фронту, а це, в свою чергу, посилювало литовські війська, які там перебували, і дозволило подолати ворога.

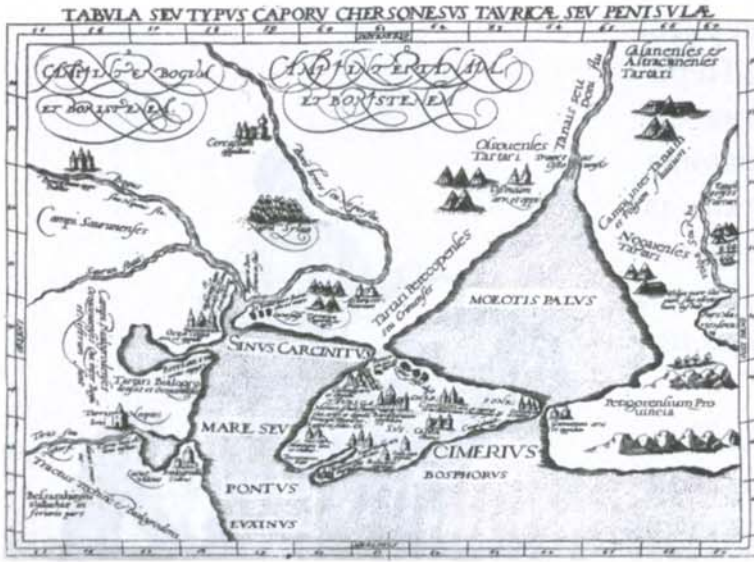
Навесні 1519 р. з Черкас під Очаків було послано українських козаків, де вони, як пізніше скаржився хан, «...улуси і городи наші погромили, багатьох людей наших побили, коней і овець стада, багато лиха вчинили...». Розмах військової акції козаків вказує як на їх численність, так і на ретельну підготовку кампанії. Метою козацького походу 1519 р.

під Іслам і Очаків було зірвати напад кримців, що готувався на літо, чи принаймні затримати його за рахунок блокування переправ і захоплення татарських коней. Литовська держава, ведучи важкі бої на східному фронті, не могла тримати на українських землях достатнього війська, тому оборона повністю покладалася на місцеві полки. Верховне командування доручалося гетьману князю Костянтину Острозькому. У свою чергу уряд Польщі у березні 1519 р. на Петрківському сеймі запровадив спеціальний податок по 12 грошей з лану для воєнних потреб, зокрема й на захист від татар.

У липні 1519 р. 40-тисячне військо Кримського ханату атакувало Волинь, перейшло Південний Буг і почало спустошувати землі Галичини. Окремі чамбули степовиків доходили до Вісли. На перехоплення нападників поспішив князь Острозький з волинянами, дорогою приєднуючи до себе загони подільської і галицької шляхти. За королівським наказом до литовського гетьмана надійшло і коронне військо з Поділля. Об'єднана армія розташували свій табір над Південним Бугом, неподалік від міста Сокаль. На протилежному березі річки поставили свій кіш татари. Військо союзників нараховувало 5 тис. шляхти, а зі слугами – близько 20 тис., але ворог кількісно переважав. З огляду на це Острозький пропонував не вступати у відкриту битву, а, використовуючи перевагу в стратегічній рухливості союзного війська (татари були переобтяжені великим обозом і полоном), нав'язати кримцям маневрову війну – атакувати їх на переправах або вночі під час стоянок тощо. Проте керівники польських підрозділів, звинувачуючи литовського гетьмана

Татарський кінний вояк

Фрагмент середньовічної карти з зображенням Північного Причорномор'я

у нерішучості, виступали за генеральну битву. Князь, не маючи можливості перекопати опонентів у своїй правоті, радив хоча б не переходити річку, а дочекатися підкріплення у захищеному союзному таборі (до них саме підходили молдавський кінний полк у 600 вояків, Я. Творовський з 500 кіннотників та загони волинської і подільської шляхти). Не зваживши на аргументи гетьмана, польське військове керівництво

вирішило самотійно атакувати степовиків, не чекаючи підмоги.

2 серпня 1519 р. хоругви коронного війська, перейшовши Південний Буг, розпочали наступ на татарські бойові порядки. Кримський полководець Богатир-Гірей одразу зрозумів, яку помилку зробили поляки. Їх головна сила і перевага над татарами була в блискавичному ударі важкої кінноти. Проте місцевість, на якій вони вирішили дати битву, якнайгірше підходила для цього. Спочатку польські кіннотники мали перейти річку вброд, потім пройти через спалене місто – повз згарища, провали погребів, ям і підземних ходів – і тільки потім розпочати атаку. Богатир-Гірей не дав їм такої можливості, а застосував класичну тактику степовиків.

Спочатку кримці, вдаючи відступ, заманили жовнірів на територію спаленого Сокаля. Там коронна кіннота змішала свої й без того розтягнуті бойові порядки. Цим одразу скористалися кримці й раптовою атакою оточили хоругви союзників, створивши собі багатократну перевагу на найважливіших місцях бою. Передні лави поляків, де знаходилися найзаможніші шляхтичі, загинули першими (пізніше переможці вихвалялися численними трофеями – рицарськими латами). Звичні до такого типу бою, вояки Острозького не могли нічим зарадити, бо їм позаду просто не вистачало місця, аби розвернути атаку. Єдине, що зміг зробити гетьман, це прикрити тил і врятувати залишки війська, що вийшли з оточення. Князь, об'єднавши навколо себе загони подільського воеводи М. Камінецького, королівського маршалка і львівського старости Станіслава Ходецького та інші вцілілі хоругви, пробився через татарське військо і сховався у Сокальському замку.

Втрати союзників становили щонайменше 1200 шляхтичів, не рахуючи пахолків, причому багато із загиблих були представниками знатних

польських родин: Гербурти, Фірлей тощо. Коронне військо як таке фактично перестало існувати.

У Кримському ханаті під впливом перемоги серед татарської знаті дедалі більшої популярності набували наміри повторити наступ на Велике князівство Литовське. Здавалося, що здобуття Києва є абсолютно реальним. У свою чергу, литовський уряд, дбаючи про оборону, вирішив за гроші відмобілізувати на кордон місцеву шляхту – тисячу вояків. Також робилися певні політичні кроки, аби спровокувати міжусобиці в самому ханаті.

Наприкінці 1520 р. татари зі значно меншими силами таки повторили напад. Розраховуючи на те, що королівські піддані послабили увагу в очікуванні посольства з Криму, степовики атакували Поділля, Волинь і Київщину. Щоправда, цього разу прикордонні війська Литви і Польщі, пам'ятаючи гіркі уроки 1519 р., діяли злагоджено: 2-тисячне татарське військо на Поділлі зустріли й розгромили об'єднаним корпусом з 600 вояків.

Макет замку Володимира-Волинського. З видання «Україна: Литовська доба 1320–1569»

Розгром Кримського ханату 1523 р.

Політичне становище степових держав ніколи не було стабільним і завжди могло змінитися внаслідок тиску інших кочовиків. Кримський ханат не становив тут винятку. Досягнувши апогею своєї могутності на початок 20-х років XVI ст., він швидко втратив більшість своїх зовнішньополітичних позицій і лише втручання Османської імперії врятувало державу Гіреїв.

На початку 1523 р. правитель Криму хан Мухаммед-Гірей I вирушив у далекий похід на Астрахань. Ця зовнішньополітична акція стала апогеєм успіхів Мухаммед-Гірея I: у союзі з ногайцями він захопив столицю Астраханського ханату. Таким чином під владою кримського хана були зібрані всі основні татарські держави Східної Європи. По суті Мухаммед-Гірею I вдалося на деякий час відновити Золоту Орду, тільки під новою династією.

Успіх Мухаммед-Гірея I виявився тимчасовим. Ногайські мурзи спочатку підтримали хана, але, побоюючись зміцнення його влади, перейшли на бік супротивників, що й змінило хід астраханської кампанії та визначило її результати. Ногайці, очолювані князями Мамаєм і Агішем, виманили Мухаммед-Гірея I з Астрахані й убили його разом із калгою та свитою, після чого розгромили 3-тисячний загін, який супроводжував хана. Як бачимо, слова королівського радника Петра Томіцького «Боже, дай, аби він (хан) звідти не вийшов» виявилися пророчими.

Кримське військо, розпорошене по степах, окремими групами добиралося до рідних улусів. Першими в Крим повернулися двоє синів хана, Газі-Гірей та Бабу-Гірей, разом із п'ятдесятьма князями. Їх переслідували заволзькі татари на чолі з Ших-Айдаром – сином хана Великої Орди Ших-Ахмата, а також ногайці під проводом князів Мамая та Агіша, які наприкінці березня 1523 р. заблокували півострів з півночі. Перейшовши Перекопський перешийок і розташувались табором біля Солоного

озера, нападники вислали два загони до міста Кирк-Ора (столиці ханату) і міста Солхат (Старий Крим – центру ширинівського роду) з метою спустошення улусів.

Поки тривало розорення Криму, з Астрахані підійшло зібране кримськими князями з роду Ширинів Мемешем і Девлет-Бахтієм 12-тисячне військо, яке розбило дорогою ногайського князя Кошума і магитського князя Удема.

Кілька днів по тому під стінами перекопської фортеці відбулася битва кримців із головними силами заволзьких і ногайських татар. Кримське військо зазнало поразки й змушене було шукати захисту за стінами перекопських укріплень, гарнізон яких на той момент складався з турецьких яничарів. За свідченням сучасників, турецькі вояки мотузками втягували татар на стіни.

Тоді ж переможці послали два загони під Очаків, де захопили в полон чотирьох кримських царевичів, з них двох Гіреїв – Шан-Гірея і Ша-Іслама – було вбито, Мерет-Гірея, Бетігіреева сина, відпущено до Перекопа, а сина Мухаммед-Гірея і Іслам-Гірея – забрано у неволю. Нападники, однак, не змогли взяти жодного кримського укріпленого міста і за два тижні після битви вирушили до своїх улусів.

Поразкою кримських татар під Астраханню і спустошенням земель Кримського ханату заволзькими та ногайськими ордами, а також відсутністю найвищої ланки ієрархії влади внаслідок загибелі хана і калги, одразу скористалося у своїй зовнішній політиці Велике князівство Литовське. Склалися сприятливі умови для захисту його південних кордонів і спроб хоча б часткового повернення впливу в Північному Причорномор'ї. Литовська держава припинила сплату щорічних *упоминок* хану. Крім того, в Києві було перехоплено кримських гінців, що вже поверталися додому, і відібрано у них коштовності, передані королем Мухаммед-Гірею I. Київське ополчення, очолюване Остафієм Дашковичем, навесні 1523 р. здійснило похід на південь. Основне військо рушило човнами, а берегом ішов загін кінноти.

Українці швидко захопили і знищили кримське місто-фортецю Іслам, розташоване на лівому березі у пониззі Дніпра, забрали там гармати. По тому українські кіннотники набрали чималий полон у навколишніх землях.

Татарський вершник

Король польський і великий князь литовський
Сигізмунд I

У свою чергу Дашкович вивів свою флотилію в море на торговельні маршрути і вже за кілька днів до його рук потрапили два торгові судна з великою кількістю товарів і грошей на борту. Загальні збитки кримців нараховували 9 тис. золотих і 90 тис. аспр. У документах збереглося свідчення про походження вояків, що знищили татарську фортецю. Князь Адрагман, правитель Іслама з часу його заснування, скаржився королю, що це зробили вояки «з українних городів» (такими «городами» для кримців були міста Київщини і Поділля). Отже, похід у пониззя Дніпра був наслідком мілітарної потуги українських земель у складі Ве-

ликого князівства Литовського.

Знищення Іслама стало серйозною втратою для Кримського ханату, оскільки це фортифіковане місто контролювало все південне Подніпров'я, відторгнуте свого часу від Литовської держави. Крим також утратив контроль над стратегічно важливою Таванською переправою, адже тут проходив один з відрізків торгового шляху.

Першими наслідками цих подій були переговори між Великим князівством Литовським і заволзько-ногайськими ордами, розпочаті наприкінці весни 1523 р. Одним із результатів їх стала домовленість про звільнення полоненого ще на початку століття хана Ших-Ахмата (щоправда, здійснилося воно тільки через чотири роки).

Воєнна кампанія 1524 р.

Припинення у 1522 р. війни з Московським князівством, розгром кримців на початку наступного року заволзько-ногайськими ордами та загибель хана Мухаммед-Гірея I надали Великому князівству Литовському довгоочікувану можливість відновити свої фінансові, матеріальні та людські сили, розтрачені в багаторічних конфліктах. Це сприяло проведенню більш жорсткої зовнішньої політики, насамперед на південно-східному напрямку з метою повернення колишніх позицій у Північному Причорномор'ї.

Посилення активності Литовської держави не могло не турбувати Османську імперію, оскільки загрожувало її північним кордонам. Прагнувши захопити Угорське королівство і проникнути до Центральної Європи, султан Сулейман I ще у 1521 р. розпочав масштабні воєнні дії на Балканах проти Угорщини, яку підтримували Польща і Велике князівство Литовське, зв'язані між собою династичною унією. Повернення вістря московської політики у бік Казані та поразка військ Кримського ханства під Астраханню ставили Туреччину перед перспективою наступу литовців і поляків на її володіння в Північному Причорномор'ї і надання цими країнами фінансової і воєнної допомоги угорцям. Успішний похід Дашковича продемонстрував реальність такої загрози. Острах турецько-татарського населення перед великим наступом литовсько-руських і польських військ був настільки сильним, що на початку весни 1524 р. поширився поголос, ніби 80-тисячне військо Сигізмунда I розорило Очаків і рушило на Білгород. Отже, Стамбулу була конче необхідна велика диверсія проти володінь Сигізмунда I задля прикриття розгортання наступу османської воєнної машини в районі середнього Дунаю.

Правду кажучи, турецький уряд активно провокував кримців до наступу на Україну ще з 1521 р, але реалізації турецьких планів завадив Мухаммед I, який проводив власну, незалежну від Османів зовнішню

Татари женуть полон. 30-ті роки XVI ст.

політику. Загибель цього хана і поява на кримському троні протурецьки налаштованого Саадета I дало Порті змогу впритул наблизитися до здійснення своїх амбіційних задумів. Уже 1523 р., невдовзі після свого прибуття до Криму, Саадет-Гірей I почав чинити тиск на Сигізмунда I. У своєму першому листі до короля і панів-ради хан вихвалявся, що як ставленик Сулеймана I привів із собою до Криму величезне турецьке військо: «...з гарматами і з рушницями з великим військом, хвала Богу, прийшов...». А через якийсь час повідомляв, що в нього є 72 тис. турків. Окрім османських вояків, Саадет-Гірей I, за власним визнанням, зібрав під своєю орудою всі татарські війська.

Навесні 1524 р. до українських земель Корони вдерлося 8-тисячне турецьке військо і 4 тис. білгородських татар. Нападники почали розорювати Подільську, Львівську, Саноцьку й Белзьку землі. Було знищено багато сіл і містечок. У міру сил українське населення чинило опір. У Зінькові й Красиліві туркам вдалося захопити і спалити міста, але замків вони здобути не змогли. У Рогатині після того, як дерев'яні укріплення почали руйнуватися, захисники відступили до місцевого укріпленого костюлу, де, очолені Сенявським, відбили всі ворожі приступи.

Король розіслав шляхті листи, аби вона виступила проти нападників. Відповідно до ординації 1519–1520 рр., ядром збору шляхетського ополчення стало наймане військо. До нього поспішали загони з Течина, Таркова, Вісніча, Львова, Кам'янця, Бузька та інших міст. Однак гетьман Фірлей, пам'ятаючи Сокальську катастрофу, відмовився від атаки ворожого війська. На противагу пасивним діям головних сил, вояки передового корпусу, очолюваного Яном Творовським, діяли більш рішуче. За повідомленням Мартина Бельського, вони перехопили турецький загін, що повертався з Коморного і, притиснувши його до болота, знищили. Низки

поразок нападники зазнали на зворотному шляху під час форсування Дністра. Окрім цього молдавські війська розгромили білгородців і відібрали весь полон. Загалом чимало турків було захоплено і відіслано в подарунок Сигізмунду I.

Влітку того ж 1524 р. 40-тисячне військо перекопців, очолюване калгою Озюбеком і султанами Ісламом, Бучаком і Янтурою, завершило мобілізацію і вирушило у похід на північний захід.

У Великому князівстві Литовському і Польщі ще взимку розпочали оборонні заходи. Литовська держава розмістила по українських замках 2 тисячі кінних дворян. Велика увага приділялася зміцненню Києва: до міста було спрямовано майстрів для ремонту фортифікацій, кілька десятків гармат і селітру для виготовлення пороху. Сам же король надіслав із Корони «гаковницъ неколко десятъ и олова...». До міста було направлено також ротмістра Мислимицького з ротою драбів і пушкаря Яна, так що вже у травні вони мешкали у Києві. Заслуговує на увагу той факт, що пушкар, за королівським дозволом, мав десять власних драбів.

Основним недоліком зазначених заходів була їх традиційна орієнтація на пасивну оборону. В умовах величезного степового кордону і високої рухливості татарського війська це автоматично прирікало українські землі на руйнування і розорення. Тому Сигізмунд I запропонував план, успішне виконання якого унеможливило б вторгнення кочовиків. Для цього, на думку короля, треба було направити козацьку флотилію на Тавань, аби вона перешкоджала кримцям форсувати Дніпро. Такий підхід можна вважати першим офіційним визнанням ролі козацтва у справі захисту українських земель від агресії степовиків. Сама ж ідея контролювати за допомогою українських козаків дніпровські переправи остаточно увійшла в життя у другій половині XVI ст. завдяки розвитку Запорозької Січі і повністю довела свою ефективність. Очолили виконання цього завдання місцеві шляхтичі Семен Полозович і Кшиштоф Кмітич. На першому етапі їм вдалося зібрати козаків, але відсутність фінансування і загроза вторгнення змусила більшість козацтва розійтися. З огляду на ситуацію Полозович і Кмітич рушили на південь із тими вояками, що залишилися (приблизно 300 чоловік), однак, підійшовши до Тавані, побачили, що кримці вже переправилися, тож українські вояки могли діяти лише невеликими операціями і засідками.

Враховуючи оборонні заходи Великого князівства Литовського, кримці оминули його кордони й атакували Корону Польську. Розрачунок на те, що поляки не встигли оговтатись від весняного нападу білгородців і турків та очікують основного наступу кримських татар на київському напрямку, виявився вірним. Кримці глибоко врізалися у Львівську землю і спалили передмістя столиці Руського воєводства. Розташувавши кіш поблизу Мостиська, нападники розіслали свої чамбули в різні боки. Під замком Пручніком нападникам було завдано

поразки, причому серед загиблих татар були й жінки, перевдягнуті у чоловічий одяг. Тоді багато татар «хлопи косами посекали».

Сигізмунд I ще на початку літа отримав повідомлення про наближення кримських чамбулів. До того ж, київський воєвода попередив, що татарське військо зміцнене турецькими загонами. Тому король наказував, аби «...всі панове ради наші, з двори своїми і з всіма слугами своїми, кінно і збройно, зібралися і готові були..., і повітам би своїм казали теж зібратися і наготові бути». Подібні настанови отримала й польська шляхта. Сигізмунд I особисто відправився до Сандомира, куди мали поспішати й інші шляхетські хоругви. Кримці, довідавшись про збір шляхти, почали стягувати свої загони до головного коша і швидко відступати до рідних улусів. Король з основними силами дійшов до Львова, але татар не наздогнав. Лише королівському авангарду пощастило перехопити кілька чамбулів перекопців і відібрати в них ясир. Хоча основний удар кримців був спрямований на володіння Корони, але він дався взнаки й на територіях Великого князівства Литовського. На це вказує королівська похвала на адресу розміщених на кордоні дворян, які успішно протистояли нападникам.

Відірвавшись від переслідувачів, кримські татари почувалися безпечно, проте коли на зворотному шляху ординці почали переходити Дніпро, їх раптово атакували козаки. Кочовики намагалися якомога швидше потрапити на лівий берег. Татари не мали надійних плавзасобів, однак висота правого берега і вузькість протоки давала їм змогу обстрілювати українських вояків не тільки з гаківниць, але і з луків по всій ширині переправи. Бої точилися цілий тиждень, і, мабуть, тільки по закінченню боєприпасів Полозович і Кмітич вирішили відступити.

За повідомленнями московських агентів у Криму, військо перекопців повернулося додому з худобою і нечисленним полонем. Козакам, напевно, вдалося або відбити ясир, або змусити татар просто залишити його. Для степовиків полон становив основу здобичі, тож відмовлялися від нього тільки в умовах серйозної небезпеки. Так, у разі підходу основних польських і литовських військ, неможливість переправитися через Дніпро могла стати для кримців безвихідною пасткою.

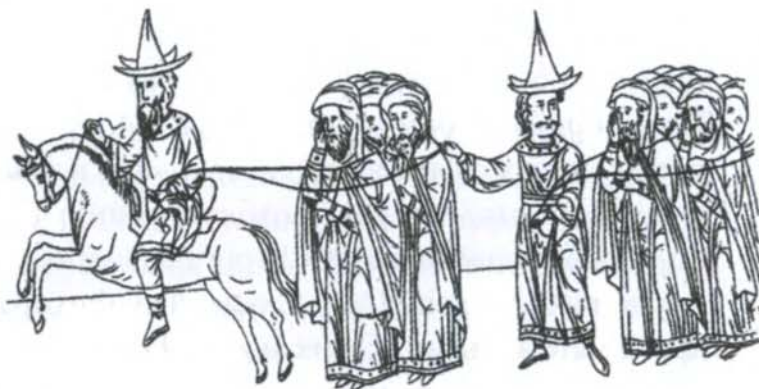
Ольшаницька битва 1527 р.

Наприкінці 1524 – на початку 1526 р. у Кримському ханаті вирувала громадянська війна. Це забезпечило відносний спокій на литовського-татарському кордоні. Крім того, Вільно надало політичну підтримку одній з ворогуючих сторін. Але після примирення ворожих таборів одразу виникла загроза чергового вторгнення чамбулів на українські землі Великого князівства Литовського, які з 1522 р. не платили щорічних упоминок.

Крім того, Сулейман I, готуючись до вторгнення в Угорщину і бажаючи утримати Польщу від військової протидії, підштовхував кримського хана до походу на її українські землі. Староста черкаський і канівський Остафій Дашкович у листуванні з Сигізмундом I прямо пов'язував підготовку татарських військ до нападу із фактом припинення міжусобиць у Криму.

Небезпека нового вторгнення степовиків стрімко зростала, що змусило Вільно і Краків розпочати оборонні заходи на українських землях. У березні польська шляхта отримала королівський наказ «кінно і збройно наготові бути». Польська влада зосередила на Поділлі «кілька тисяч людей на пенязях...». Попередньо, ще 1525 р., було реформовано систему фінансування найманців. Тепер війська мали утримуватися з податків, які виплачувалися по землях і воєводствах до рук воєводських комісій, що зробило надходження грошей більш стабільним.

Накази про готовність отримали й литовські піддані. Для зміцнення обороноздатності

Татари женуть полон

прикордонних міст з казни виділялися відповідні кошти та інші необхідні речі. Наприклад, О. Дашкович отримав «п'ятдесят каменів селітри, і десять каменів сірки..., кілька десятків кіп грошей і кілька поставів тканин». Крім того, до Черкас і Канева Сигізмунд I вислав загін Михайла Козака. Завершувалася й підготовка до повернення у Заволжя Ших-Ахмата – останнього хана Великої орди, що з початку століття перебував у литовському полоні. Король зобов'язував литовських урядовців визначити, яким військом і під чийм ко-

Битва між польсько-литовським і татарським військом.
Дереворит XVI ст.

мандуванням відбудеться супровід колишнього хана до Києва і Черкас. На кінець весни 1526 р. у Вільно отримали інформацію про те, що перекопці за підтримки турецьких військ і артилерії готують наступ на Київ і ближні міста. До того ж, невдовзі мали підійти заволзькі та ногайські татари за Ших-Ахматом, тож пани-рада просили Сигізмунда I якнайшвидше прибути до Литви і очолити оборону. З Вільно попереджали короля про складність ситуації, адже з одного боку, Київ погано забезпечений військами і припасами, а з іншого – існувала загроза московського нападу.

Улітку 1526 р. загони татарської кінноти почали напади на прикордонні землі Великого князівства Литовського. Наприкінці року велике кримське військо (7–10 тис.) спрямувалося на Волинь і Полісся, в район Пінська. Використовуючи замерзлі річки й болота, татари змогли дійти до, як здавалося, найбільш недоступних і захищених природою місць. Віленський воевода Ольбрахт Гаштовт пізніше писав Ю. Радзивілу, що татари діяли навколо Бобруйська і Речиці, чим завдали чимало клопоту місцевій шляхті. Придворний хроніст Сигізмунда I Йост Людвик Децій пояснює їх неочікувану появу саме лютою зимою, «що в наші дні нечувано». Любецькому наміснику вдалося тоді розбити один з ворожих відділів. Навздогін нападникам рушили загони Юрія Радзивілла, Андрія Немировича, Остафія Дашковича, князів Юрія Слуцького, Федора Сангушка, Івана та Олександра Вишневецьких, Олександра Чарторийського. Очолив ці полки, створені головно з української шляхти, гетьман князь Костянтин Острозький. Щодо чисельності війська маємо дві цифри. Децій повідомляє про 5000

(чисельність усіх загонів, що переслідували ворога), а Михалон Литвин – про 3500 (безпосередні учасники битви на Ольшаниці).

Глибокий сніг і великий полон уповільнювали відступ кримців. У той же час вояки Острозького, йдучи «вдень і вночі», змогли наздогнати ворога на р. Ольшаниці під Каневом у перших числах лютого. Місцевість, де Острозький дав бій татарам, належала йому, тож, можливо, зустріч тут була не випадковою, як, прикрашаючи оповідь, подає королівський хроніст, а спеціально спланованою.

Йост Людвик Децій досить емоційно змальовує це переслідування. Віднайшовши татарський шлях, князь «великими денними переходами» рушив на перехоплення. Уже на Черкащині він натрапив на покинуті коші кочовиків, де українці знаходили скелети сотень з'єдених коней. Аби пришвидшити рух і відрізати шлях кочовикам, Острозький вислав в обхід, мабуть, саме тих 1500 вояків, що їх недорахувався Литвин. Очолили цей корпус О. Дашкович і князь Ю. Слуцький.

Гетьман підступив до ворожого табору вночі, проте мусив дати відпочинок коням, тому битву розпочав на світанку наступного дня. Інший тодішній австрійський дипломат Сигізмунд фон Герберштейн писав, що Острозький атакував татар, коли ті «відпускали коней пастись, різали (худобу) і бенкетували, а потім лягали спати», тоді князь «із першими променями сонця напав на них і вчив їм повний розгром». Спочатку вояки Острозького в Ольшаницькій битві захопили татарських коней і змусили кримців битися пішими, а це в умовах глибокого степу унеможливило для кочовиків відхід і прирікало їх на поразку. Основне кримське військо швидко розсіялося, коли на нього з тилу напали звільнені полонені. Особиста дружина керівника перекопців, якого Децій називає «юним ханом», змогла організувати оборону і чинила запеклий опір протягом дня, проте врешті їх було оточено і знищено. Наслідком битви став нищівний розгром степовиків. Джерела кажуть про 20–26 тис. загиблих татар, але ці цифри, ймовірно, перебільшені. Рештки, що вирвалися з оточення, було перехоплено між Каневом і Черкасами корпусом О. Дашковича і Ю. Слуцького. Можливо, багато степовиків просто замерзло в степу. Децій пише, що було звільнено багато дітей, і задля їх порятунку пани мусили спішитися. Для перевезення дітлахів знадобилися й захоплені татарські арби. Проте страшний мороз і глибокий сніг, нестача одягу та їжі змусили гетьмана вдатися до жорстокого кроку і вбити більшість полонених. Невдовзі князь Костянтин Острозький у супроводі 700 полонених татар прибув до короля у Краків, де його зустріли як переможця (до речі, він єдиний воєначальник, якому було влаштовано тріумф у Вільні і Кракові). Це була остання воєнна перемога К. Острозького: 11 вересня 1530 р. він помер. За свідченням папського легата Якуба Пісо, за життя князь 33 рази завдавав поразки татарам.

Ольшаницький удар виявився настільки сильним для ханату, що Крим не зміг навесні 1527 р. зашкодити Литовській державі випустити з полону Ших-Ахмата. Цим актом литовський уряд створював серйозну небезпеку для Кримської держави, оскільки колишній хан міг, якщо не відновити Велику Орду, то принаймні згуртувати Астраханський ханат і заволзькі та ногайські орди проти Криму. Євреїнівський літопис так змальовує процедуру звільнення Ших-Ахмата: «Тієї ж весни по Великодню царя заволзького відпущено з Литви на царство Заволзьке до сина його, і проводжали його багато повітів до Києва, а з Києва пеняжні люди на полі вже зустріли його, які на зустріч його послані були від сина його. Ті його в орди Заволзької волості супроводили...». Цими діями Вільно вдалося принаймні на півроку не лише убезпечити південні кордони Великого князівства Литовського від походів перекопців, але й відрізати Кримський ханат від родючих південноукраїнських степів, ще більше знесиливши його економіку.

На початку 1528 р. у Кримському ханаті почалися внутрішні усобиці. У березні хан Саадет-Гірей I за допомогою турецьких військ завдав поразки конкуренту, причому в битві полягло багато кримської знаті. Восени Іслам-Гірей відступив на Наддніпрянщину під Черкаси, через О. Дашковича просячи в уряді Литовської держави захисту і допомоги. Наступного року за наказом Вільно війська київського воеводства під орудою О. Дашковича і М. Григоровича, озброєні вогнепальною зброєю – «рушницями і гаківницями», супроводили царевича до Криму, попутно вибивши його ворогів з Очакова.

Оборона Черкас 1532 р.

Наприкінці січня 1532 р. хан Саадет-Гірей I оголосив мобілізацію з центром збору в Ісламі. За одинадцять днів кримські війська й турецькі союзники рушили уздовж Дніпра на Черкаси і наприкінці лютого – на початку березня наблизилися до міста. Це вторгнення кардинально відрізнялося від звичайних нападів кримців на Україну і було подібне до походу Менглі-Гірея I на Київ у 1482 р.: цього разу агресори не розсилали чамбули за ясиром, а сконцентрували

сили навколо конкретного населеного пункту.

Кількісно у війську домінували кримські вояки, але його ударну силу становив півторатисячний турецький корпус. Бельський писав, що це були *яничари* (султанська гвардія), які в першій третині XVI ст. вважалися одними з найкращих вояків у Європі. Загальна чисельність яничарів на всю величезну Османську імперію коливалась у межах 10–12 тис., тож їх кількість при хані виявилася досить значною. Московський посол Степан Злобін у своєму повідомленні до столиці звернув увагу Василя III на численну й сильну вогнепальну зброю кримсько-турецького війська, причому йшлося не лише про ручну зброю, а й про гармати.

Яничар

Про наявність у Саадет-Гірея I артилерії сповіщав Вільно і король Сигізмунд I. Бельський повідомляє точніші дані: у хана було 50 гармат. Для порівняння, найсильніший замок воеводства – Київський – у той час мав 30. Серед облогової артилерії хана були й досить великі гармати, від яких Остафій Дашкович пізніше – на Петрівський сейм – «до ради привіз великі кулі стрільби татарської».

Османське військо облягає фортецю

Обложивши Черкаську фортецю, нападники вдалися до швидкого штурму і намагалися зруйнувати мури. Саадет-Гірей I щодня обстрілював Черкаси, а його вояки неодноразово робили спроби підпалити дерев'яні укріплення (1482 р. саме такі дії дали змогу кримцям оволодіти Києвом), але їм так і не вдалося захопити замок. Часу між мобілізацією кримського війська і його походом до Черкас виявилось достатньо, щоб такому досвідченому воєначальнику, як Дашкович, зібрати навколишнє населення, й без того звикле до частих війн, і організувати оборону.

Реєстр виплат на ремонт замку від 1533 р. свідчить, що татари й турки пошкодили 20 із 29 черкаських городень. Серед більш пізніх виплат мешканцям Черкас дві з трьох адресовані міщанам, причому кожна з них більша за виплату загальну. Це доводить, що міщани становили основну частину гарнізону і, відповідно, несли більшість матеріальних втрат, адже насамперед були знищені їхні покинуті в острозі будинки. Хоча, ясна річ, при старості були його особисті та замкові слуги, а також місцева шляхта і козаки. Загалом кошти для оборони міста йшли зі старостинської скарбниці Дашковича, на що недвозначно вказує знову ж таки виплата: «Старості черкаському і канівському пану Остафію Дашковичу за шкоди від Саадет-Гірея – царя Перекопського прийняв і за справу Ординську п'ятсот кіп грошей зі скарбу».

У свою чергу Сигізмунд I, отримавши повідомлення про облогу Черкас, одразу сповістив панів-раду Великого князівства Литовського та регіональних урядовців. По всій державі було оголошено мобілізацію. Загальнодержавне земське ополчення після збору мало розташуватися там, де вкажуть пани-рада, і не допустити прориву кримців до

внутрішніх областей держави: «Аби той неприятель наш не мав великої сміливості далі у панство наше рушити». Однак для захисту України і деблокади Черкас передбачалося використання тільки місцевих сил. Волинське ополчення під головуванням князя Іллі Костянтиновича Острозького (сина нещодавно померлого Костянтина) повинне було зібратися у Полонному і звідти, розвідавши безпечність шляху на Київ, атакувати ворога.

Облога Києва трималася майже два тижні. Нападники в безрезультатних штурмах понесли істотні втрати, що не могло не вплинути на їхній бойовий дух. Київський воевода Андрій Немирович не став очікувати, поки зберуться всі полки і загони. У місті було сформовано флотилію, яка спустилася по Дніпру і вийшла в тил кримсько-турецькому війську. Як наслідок, Саадет-Гірей I зняв облогу і відступив.

Бої з татарами 1539 р.

Війна з татарами, чії напади були частими і жорстокими, стала небезпечним випробуванням для українців, які не лише загартувалися у степових сутичках, а й навчилися переходити до атакуючих дій у відкритому Степу. Більшість сторінок цього прикордонного протистояння назавжди втрачено для історії, але навіть окремі описані у джерелах події яскраво змальовують реалії тогочасного «українного» життя.

Навесні 1539 р. татари переправилися через Дніпро, загрожуючи українським землям. У Великому князівстві Литовському було розіслано спеціальні листи про збір земського ополчення. Сигізмунд I суворо наказував литовським урядовцям, аби вони «чуйність велику мали». На початку травня з Києва, Канева і Черкас прийшли повідомлення про рух кримського війська «у верх Дніпра..., мимо Чернігова на Лоеву гору». Під загрозою вторгнення опинилися центральні райони країни. Кримці, як бачимо, рухалися по лівому березі, адже в той час українські козаки сміливо нападали на окремі татарські загони в районі дніпровських переправ і цим фактично блокували можливість переходу на Правобережжя.

Король наказав литовському уряду зібрати військо «на місці слушнім і пригожим...». Виняток становили волинські полки, що, як і в минулі роки, мали обирати напрям руху залежно від ситуації. Коли ж прикордонні старости повідомили про підготовку білгородськими (1000 коней) та очаківськими (кількасот коней) татарами нападу на Поділля і Волинь, волинцям було наказано зібратися «на Бережному між Городком і Дубровицею», звідки вони «в час потреби» мали рушати до основного війська.

Татарські загони з причорноморських міст таки здійснили напад на Поділля. Бернард Претвич, староста Барський, очоливши загони з Брацлавщини, Белжчини та інших місцевостей, наздогнав татар за Бериндою і в трьох нічних зіткненнях розбив їх. Переможцям дісталось 560 коней, у тому числі 200 турецьких.

Невдовзі білгородці й очаківці разом із турецьким загоном у 300 чоловік повторили напад, тепер у напрямку Вінниці. Не маючи достатніх сил, Претвич уникнув відкритого бою і організував засідку під Чаплакчеєю. Ця воєнна хитрість завершилася повним успіхом: білгородці були розбиті, а їхній ватажок Атока потрапив у полон і був посаджений на палю.

У червні 1539 р. надійшла заспокійлива інформація про зникнення загрози татарського вторгнення, але війська не розпускалися ще протягом кількох місяців. Цей факт вказує, що пересування вздовж кордону і наскоки малих загонів змушували всі українські полки стояти відмобілізованими у прикордонні.

Козацькі війни литовської доби

Козацьке життя литовської доби було надзвичайно насиченим, чимало подій того часу до сьогодні невідомі широкому колу читачів. Перші згадки про українських козаків відносяться до початку 90-х років XV ст., коли одне з козацьких імен було зафіксоване в офіційних документах. Хоча цей факт, найімовірніше, лише відображає вже давно існуюче явище. За 1489 р. у джерелах трапляються принаймні дві згадки, які можна пов'язати з козаччиною. Перша: в хроніці М. Бельського описано, як козаки вказували шлях і служили розвідниками польсько-литовському війську під час його походу на татар. Друга: приблизно у 1488 – на початку 1489 р. в районі Таванської переправи «пана Юр'еві люди Пацевича» (київський воевода) напали на московський купецький караван, який повертався з Криму. Щоправда, в другому випадку слово козак не згадується. Але місце і сам характер подій відповідають пізнішим козацьким нападам.

Надалі відомості про козаків з'являються частіше. У 1492 р. кияни і черкаські на нижньому Дніпрі захопили татарське судно і пограбували підданих кримського хана. Великий литовський князь Олександр Ягеллончик звинуватив у цьому саме козаків. Наступного року вже хан називає нападників на московського посла Суботу козаками з Черкас. У грудні 1499 р. хан Менглі-Гірей I скаржився московському володарю Івану III на підданих Великого князівства Литовського, які регулярно на човнах нападають на околиці Очакова і «багато лиха чинять», а також безмитно беруть сіль.

Підтвердження цього знаходимо в уставній грамоті київським міщанам, у якій окремі пункти присвячено оподаткуванню козаків, що займаються *уходництвом*. У документі зазначено, що міщани мають повідомляти місцеву владу про тих купців і козаків, які зупинились у них на подвір'ї, «згідно давнього звичаю». Отже, козаки є вже постійним елементом спільноти, принаймні на Київщині.

Бій козака з татариним. Худ. С. Васильківський

З початку XVI ст. маємо цілу низку повідомлень про українське козацтво. У 1500 р. черкаські та київські козаки влаштували засідку московському послу, але невдало. Взимку 1502/1503 рр. вони на човнах перекрили дніпровські переправи і розбили кримське посольство. Ймовірно, саме після цього король наказав київському ключнику Семену Полозовичу зробити обшук серед козацтва. Полозович, відповідно до закону, за яким речі померлого, у випадку відсутності родичів, «приходять на намісника Черкаського», забрав речі померлого козака на місто. Частину отриманого він роздав слугам «на однорядки» (уніформу), а коштовне каміння і перлини віддав особисто королю. У цих документах вперше довідуємося конкретні імена козаків, а також про їх службу в почтах прикордонних урядників, зокрема київського воеводи князя Дмитра Путятича.

Влітку 1504 р. козаки знову на дніпровській переправі напали на турецьких купців і кримське посольство. Литовський правитель наказав черкаському наміснику спіймати нападників, для чого той начебто навіть по полях їх розшукував і когось таки упіймав. Але, як показують події 1507 р., цей трус не мав наслідків, бо козаки й надалі перебували у Черкасах і демонстрували доволі зневажливе ставлення до ханських представників. Так, зі скарги Менглі-Гірея I довідуємося, що його посол якимось побачив у Черкасах колишнього ханського слугу – втікача і навіть спробував заарештувати того, проте місцеві козаки захистили кримця і посол змушений був відступити.

Навесні-влітку 1510 р. козаки часто з'являються в околицях новозбудованої кримської фортеці Іслам і, за словами хана, роблять великі «шкоди». Найголоснішою акцією козацтва стало захоплення табуна зі 150 коней, який, як зазначав кримський правитель, відігнали до Черкас.

Напевно, були й інші козацькі напади, повідомлення про які через втрату джерел не дійшли до нашого часу.

Наслідком козацької активності став план Менглі-Гірея I щодо перебудови Очаківської фортеці, перегороджування Дніпра ланцюгами і засипання річки Ярими, що обтікала острів Тавань, лісом і камінням. За документом, козаки по цій малій річці непомітно обходили татарські міста. Невідомо, чи намагався хан втілити в життя цей оборонний проект. Найімовірніше – ні, оскільки на майбутнє десятиліття припадає спад козацької активності, пов'язаний із повстанням М. Глинського і двома литовсько-московськими війнами. Щоправда, вже у 1519 і 1522 р. козацтво поновлює наступи на кримців.

Етапними в історії козацтва є події 1524 р., а саме бої козаків на дніпровській переправі в районі Тавані та королівський проект щодо їх організації та вербування. Якщо належність Михайла Козака і його загону (1526 р.) до козацтва є поки що дискусійною, то постійна присутність козаків принаймні у Черкасах є фактом, підкріпленим королівським листом О. Дашковичу за 1528 р. У цьому посланні читаємо: «...опитував бояр і міщан черкаських і козаків, старих людей...», «...і ти б черкасцям і козакам наказав...».

Розгром кримців на Ольшаниці 1527 р., походи під Очаків 1529 р., перемога над кримськими чамбулами у 1530 р. на Голтві і в Полозір'ї та успішна оборона Черкас 1532 р. – мали, безумовно, позитивно вплинути на зростання чисельності й організованості українського козацтва. Принаймні з тридцятих років XVI ст. документальні згадки про козаків трапляються досить часто (у 1532, 1533, 1535 р. і т.д.). Невипадковим є й збільшення кількості вояків, яких спочатку король, а через дев'ять років і черкаський староста пропонували оселити на дніпровських островах: від 1–2 тис. (1524 р.) до 2–3 тис. плюс кілька сотень вершників (1533 р.)

Під час литовсько-московської війни 1534–1537 рр. українські козаки вперше фігурують у військових діях. Передусім це походи Дашковича в московські землі, які Бельський прямо пов'язує з козацтвом. За його інформацією черкаський староста у березні 1535 р., зібравши 3 тис. козаків,

Морська битва між українським (козацьким) і османським флотами

«довго і широко... московські землі воював». Загалом, як свідчать листи сучасників тих подій, Дашкович здійснив два походи на московську територію – у 1534 і 1535 рр. Обидві військові акції закінчилися перемогою черкаського намісника. У другому поході (в 1535 р.) було розбито 3-тисячний московський загін. Проте оперувати Дашкович міг лише власним почтом слуг і ополченням підпорядкованих йому Черкас і Канева, чого було замало для операцій такого рівня (тим більше що в містах мали залишатися сильні гарнізони на випадок татарського нападу). Тож повідомлення Бельського про козаків Дашковича можна прийняти тільки з великими застереженнями.

Детальнішу інформацію щодо цих подій маємо про іншого козацького керівника Матвія Заморена. Цей київський шляхтич, у минулому посол до ногайської орди і чорнобильський намісник, найняв козаків і з ними діяв на литовсько-московському кордоні, що проходив через білоруські землі. У червні 1534 р. загін Заморена стояв біля Бобруйська і вів розвідувальну діяльність. У серпні козаки, за наказом полоцького воєводи, здійснили успішну спецоперацію в бік Великих Луків. Метою її було вивести до литовських володінь ченця, що багато років шпигував на литовців фактично під боком у московських воєвод.

Цікавий епізод, що яскраво характеризує козацьку тактику, відбувся у травні 1535 р. Тоді невеличкий загін козаків повертався з розвідки. За ним навздогін кинувся московський підрозділ з 300 вояків. Побачивши, що ворог їх наздоганяє, українці зробили у лісі засідку. Коли російський авангард з тридцяти чоловік увійшов до лісу, козаки напали на нього з обох боків. Чотирьох переслідувачів було схоплено, десять убито, решта втекли.

У червні того ж року українські козаки мали за королівським наказом збудувати біля Себезького озера фортецю. Проте чвари між литовськими воєводами звели ці плани нанівець.

Цінним джерелом відомостей про взаємини між козацтвом і рештою населення того часу є скарги черкасців, надіслані до короля після смерті О. Дашковича в середині 30-х років XVI ст. Міщани попросили короля зняти ряд «новин», уведених покійним старостою в місті. З королівської грамоти дізнаємось не тільки про постійне перебування козацтва у Черкасах, але й його повинності по відношенню до старости і населення загалом. Так, у документі зазначено, що козаки «здавна» ділилися частиною трофеїв зі старостою за своїм бажанням, а Дашкович все «на себе привласнив». Напевне він перетворив періодичну данину з козацьких трофеїв на постійну. Вільне до того пересування козаків через місто О. Дашкович теж взяв під жорсткий контроль. На Різдво староста зобов'язав козаків давати йому по куниці або сплачувати по 12 грошей з кожного. Останній податок, згідно з уставною грамотою київського воєводи до черкаського старости і мешканців міста, був зменшений до 6 грошей. У цій же грамоті зазначено, що, у разі загибелі чи полону

козака, половину його майна староста забирає собі і на потреби міста, половину віддають тому, кому цей козак «поручив». Щоправда, лише за умови відсутності в козака дружини та дітей. Отже, відповідно до цього документу, козацтво було складовою частиною місцевого життя, мало родини, майно і підпорядковувалося не тільки загальним, але й спеціально під нього винайденим законам. Причому козаками називають не всіх прийшлих людей: у грамоті за 1536 р. окремо зазначені наймити, «інший люд загальний» та «люди прихожі».

40-і роки XVI ст. позначилися черговим спалахом козацької активності. У 1540 р. вони розбили один з татарських загонів, що йшов на московські землі: було вбито 20 чоловік і захоплено 250 коней. Потім козаки перехопили й пограбували гінців кримського і казанського ханів до короля. А тих кримців, які випасають у степу худобу, за повідомленням Сигізмунда I «багатьох часто козаки н(а)ші б'ють і статки їх відбирають...». Після цих подій хан навіть погрожував розірвати щойно підписану союзню угоду. Під тиском Сахиб-Гірея I Сигізмунд I у другій половині 1541 р. надіслав цілу низку різких за тоном листів до київського воеводи і черкаського та канівського старост із вимогою вгамувати козацтво, натякаючи, що саме ці урядники були підбурювачами нападів. Крім того, на Київщину було послано дворянина Стрета Солтановича для перепису всіх козаків. Подальша активність козацтва і відсутність інформації про підсумки перепису дозволяють припустити, що королівські заходи завершилися безрезультатно. Уже наступного 1542 р. король повідомив хана, що козаки «лежать» по Дніпру з «немалим почтом», мають коней і стережуть на татарських і литовських гінців. Щодо останніх король, певно, міг спеціально згустити фарби, оскільки козацька загроза давала йому можливість затримати відправлення *упоминок* до Криму. У грамоті черкаського і канівського старости Онікея Горностая за 1544 р. знову серед мешканців Черкас згадані козаки: «...а черкаські, як бояри, так міщани і козаки...».

У 1545 р. Сахиб-Гірей I подав цілу низьку скарг на козацькі напади, що свідчили про поширення козаччини з Київщини на Поділля. Десь у 1544 – на початку 1545 р. в степ вийшли одночасно кілька козацьких загонів з Черкас, Канева, Брацлава, Вінниці та інших прикордонних міст, очолювані «старшими козаками Карпом, Андрушою, Лесуном і Яцьком Білоусом». Загальна кількість цих вояків сягала понад 800 чоловік. Одночасне перекриття козаками великих теренів одразу далося взнаки: «громили по кілка раз каравани купців Турецьких і Перекопських, які того року йшли з Орди до Москви через поля, а інші вже з Москви, назад до Орди», чим заподіяли чималої шкоди. Козацьких нападів, окрім караванів, тепер зазнавали бамбули та гінці кримців. Спочатку в 1543–1544 рр. один з татарських загонів, що вертався з Угорщини, був знищений на дніпровській переправі. Влітку 1544 р. гінця царевича Емін-Гірея при поверненні

з Великого князівства Литовського було вбито козаками, а купця, який подорожував разом з ним, пограбовано. Причому Сахиб-Гірей I наголошував, що козаки «не раз і не два то чинять».

З ханських скарг і королівських відповідей дізнаємося про місцевості, в яких найчастіше оперують козацькі загони: «на Тавані, по Дніпру, на Бургуні, на Чорній Криниці, на Дробних Криницях (дніпровські переправи), на Самарі». Саме на тих «урочищах вище описаних, завжди на воді і на полі людей наших (татар) імають». Напевно, саме про ці події згадував Михалон Литвин, пишучи: «...коли вони (татари) перепливають, як завжди, без суден, прив'язавшись до коней, беззбройні та голі, то їх розбивають ті, які кидаються на суднах з островів, з очеретяних заростей і верболозу».

Крім прямих військових походів, козацтво продовжує безмитно брати сіль у Хаджибеї. Щоправда, хан називає їх «соляниками», а не козаками. Але попередні скарги саме на козаків як чумаків дають підстави стверджувати, що в 40-х роках на соляних промислах діють саме вони. Видобуток солі, з огляду на непримиренну позицію обох сторін, відбувався як військові операції. У 1544 р. «соляники» розгромили кримців і захопили в полон знатного татарина.

Як і в попередні часи, скарги хана не мали ніякого практичного результату. На початку весни 1545 р. козаки з Києва, Черкас і Канева здійснили два успішних напади на великі кримсько-османські купецькі каравани. Один, що йшов із Москви до Криму, був атакований в урочищі Єбрава. А другий, що, навпаки, прямував у московські землі, – був розбитий в урочищі Санчарові. Нарешті, козаки на 32 чайках спустилися по Дніпру і захопили Очаків. У джерелах маємо цікавий опис тактики козацького флоту: «тридцяттю двома чолнами водою... рушниці в руках та іншу готову зброю маючи, ввірвалися в очаківський замок і довго б'ючись» його захопили. Після цього козаки розсипалися по навколишніх землях, забираючи в полон чималу кількість людей і здобичі.

Цікаво, що під час ревізії Брацлавського замку, здійсненої у тому ж 1545 р., пропонувалося тримати у фортеці постійний гарнізон з найманців не тільки для оборони від татар, але й задля вгамовування козаків і недопущення їх на турецькі землі.

На перший погляд козацькі походи виглядають як хаотичні і грабіжницькі. Однак аналіз документів дозволяє припустити, що звинувачення Сигізмунда I і Сахиб-Гірея I на адресу прикордонної адміністрації мають певні підстави. Тут і чітке визначення кримською стороною міст, звідки починаються козацькі походи, і прізвища деяких козацьких ватажків, у яких можна з легкістю розпізнати українських панів і князів. Загалом же прикордонні урядники не надто приховували свій зв'язок із козацчиною. Приміром, після розгрому татарського загону у 1543–1544 рр.

один із бранців знатного роду потрапив у полон до київського воєводи. Той, не звертаючи ніякої уваги на скарги і звинувачення з боку хана, продав полоненого його братові за 30 тис. «денег». А схоплений під Хаджибеєм підданий хана Саричор ще 1548 р. залишався в полоні у троцького воєводи. Більше того, деякі епізоди дають підставу підозрювати в опосередкованій причетності навіть самого короля чи принаймні представників литовського уряду.

Так, загибелі гінця у 1544 р. передувала зухвала вимога його господаря царевича Емінек-Гірея, аби Велике князівство Литовське щорічно сплачувало йому 1000 золотих окрім звичайних упоминків і подарунків. Посланець саме віз відмову Сигізмунда I. Ця подія мала й інші наслідки. Уряд Литовської держави неодноразово скаржився хану, що той присилає багатолюдні посольства, утримання яких відчутно відбивалося на державній скарбниці. Тепер же Сахиб-Гірей, за його зізнанням, не міг підібрати по слів, бо всі відмовлялися, боючись за своє життя, і до Литви поїхав один Великий посол від ханату.

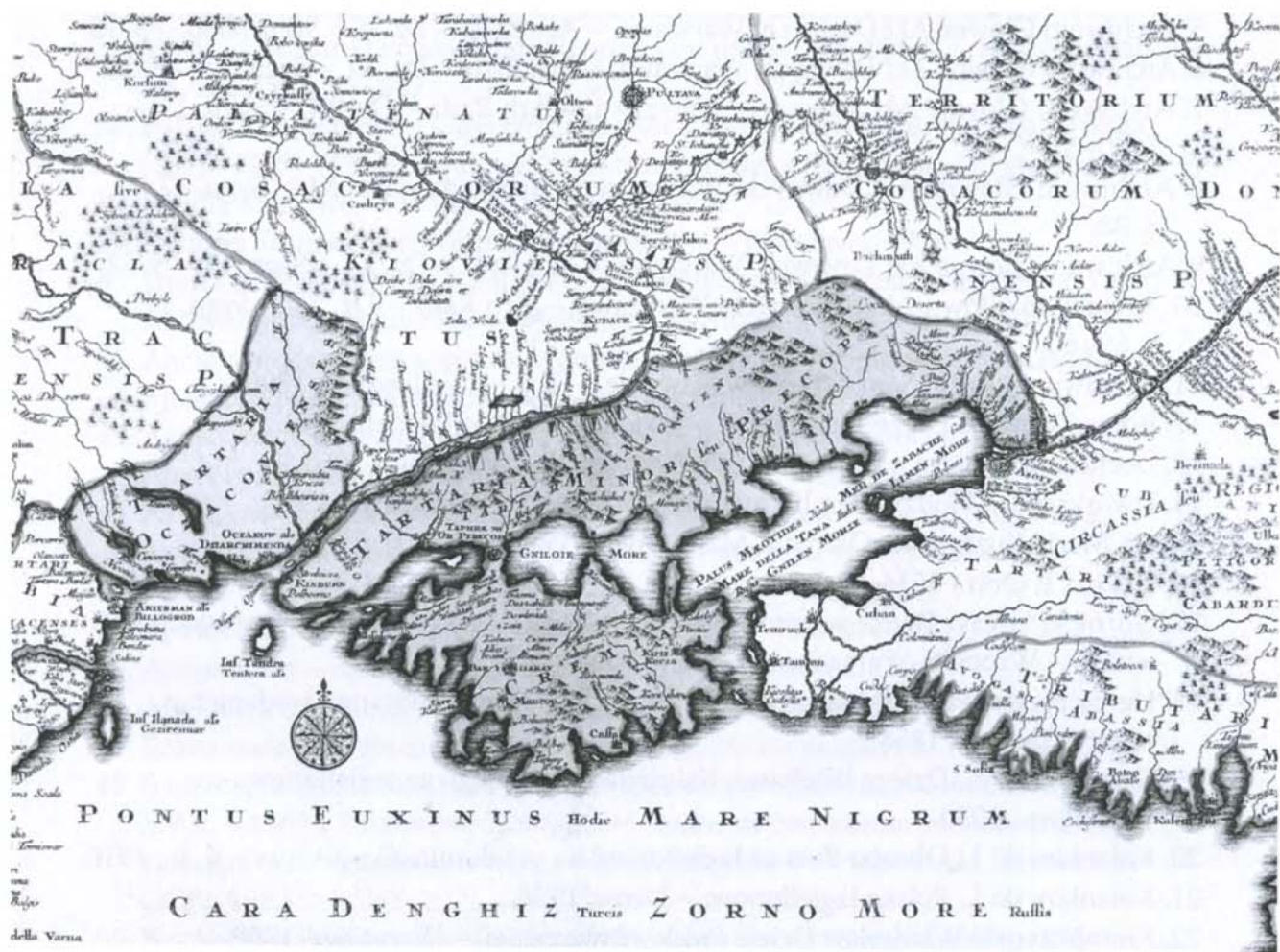
Що ж до погрому караванів, то причину слід шукати в боротьбі за контроль над торговими шляхами. Відповідаючи на скарги хана, Сигізмунд I зазначив, що купці йшли новими шляхами в обхід Києва, Черкас і Канева, аби не сплачувати мито. Король зазначав, що на майбутнє купці нехай ідуть старим шляхом через Велике князівство Литовське, повідомляють про себе та отримують належний супровід ще на Тавані. У разі ж нападу на купців «на нових шляхах» литовська влада відповідальності на себе не братиме. Отже, за всіма взаємними звинуваченнями і виправдовуваннями, викликаними козацькими нападами, чітко простежується засаднича позиція Вільна: Тавань залишається литовською територією.

Козацькі походи на південь стали настільки частим явищем, що новий кримський хан Девлет-Гірей I у 1552 р. вже в одному зі своїх перших листів до короля скаржить на них, що з Черкас, Канева, Києва та прикордонних міст «козаки кінні і водяні під замки цесаря Турецького і під наші замки і улуси» підходять і шкодять, на полях захоплюють овець, коней, волів. Під Девлет-Керменом українські вояки зненацька напали на яничар і розгромили їх. Цікаво, що хан називає їх «водяними козаками», тобто говорить про флотилію. На ці, вже звичні, скарги, Сигізмунд II відповів як завжди – грізно наказавши прикордонній адміністрації вгамувати козаків.

У 60-х роках XVI ст. під час Лівонської війни литовський уряд набирав окремі козацькі роти, сотні та хоругви, які в свою чергу поділялися на десятки. Навесні 1562 р. козаки на суднах рушили під Київ, аби звідти йти на литовсько-московський фронт. За ті кілька років, що залишилися до інкорпорування українських земель до Польщі, козаки в складі литовського війська отримали низку перемог. Приміром, у корпусі Філона Кміти вони взяли участь у рейді Сіверщиною влітку

1562 р. У цьому поході було розбито чотирьох московських воевод. Наступного року князь Михайло Вишневецький, зібравши козаків, розгромив ворожий загін під Новгородом-Сіверським. 1566 р. під Вітебськом козаки знищили московський полк у 300 чоловік. У вересні 1568 р., під час облоги і штурму міста-фортеці Ула, козацький флот підійшов водою до самих стін і підпалив їх, що дало змогу іншим штурмучим захопити укріплення.

Усі ці згадки – тільки дешифрація свідчень про дії українських козаків. Фактично ж у XIV ст. козацтво стає авангардним військом Великого князівства Литовського як на східному, так і на південному фронтах. Протистояння в Степу тривало.

Північне Причорномор'я, фрагмент карти XVIII ст.

Список використаної літератури

1. Acta Tomiciana. – . Т. 1-18 – Poznan, 1852 – Wrocław, 1999.
2. Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa, – Arh Radz Potock – Sygn. 309, Pub. 26.
3. Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa, – Arh Radz Potock – Sygn. 309, Pub. 26. – S. 3.
4. Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa, – Arh Radz – Dz. II. – Sygn. 13.
5. Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa, – Arh Radz – Dz. V. – Sygn. 5080. – S. 18.
6. Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa, – Arh Radz – Dz. XI. – Sygn. 17. – S. 24.
7. Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa, – Arh Radz – Dz. XI. – Sygn. 17. – S. 30–31.
8. Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa, – Arh Radz – Dz. XI. – Sygn. 17. – S. 38.
9. Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa, – Arh Radz – Dz. XI. – Sygn. 17. – S. 52.
10. Archiwum Główne Akt Dawnych, Warszawa, – Arh Radz – Dz. XI. – Sygn. 17. – S. 59–60.
11. Archiwum książąt Sanguszkow w Sławucie. – Т. 3. – We Lwowie, 1890.
12. Boras Zygmunt Poczet hetmanow polskich. – Cz. 1. – Poznan, 1991.
13. Decjusz J.L. Ksiega o Czasach Krola Zygmunta. – Warszawa, 1960.
14. Dworzaczek Włodzimierz hetman Jan Tarnowski. – Warszawa, 1985.
15. Dr. Marja Kuzminska Olbracht Marcinowich Gasztold. Б. м. б. д.
16. Drózdź P. Orsza 1514. Warszawa, 2000.
17. Gornicki Lukasz Dzieje w koronie polskiej. //Antologia pamietnikow polskich XVI wieku. – Wrocław-Warszawa-Krakow, 1966.
18. Herby rycerstwa polskiego przez Bartosza Paprockiego zebrane I wydane r. p. 1584. – Krakow, 1858.
19. Kolankowski L. Dzieze Wielkiego Księstwa Litewskiego za Jagiellonow. – Warszawa., 1930.
20. Kolankowski L. Obrona Rusi za Jagiellonow na przelomie XV–XVI w. – Б. м., 1916.
21. Kolankowski L. Polska Jagiellonow. – Lwow, 1936.
22. Konopczynski Władysław Dzieje Polski Nowozytnej. – Warszawa, 1999.
23. Ks. Bolesław Przybyszewski Barbara Zapolya krolowa Polski 1512–1515. – Lancut, 2000.

24. Kromer Marcin Mowa na pogrzebie Zygmunta I oraz o pochodzeniu I o dziejach polaków. Księgi XXIX I XXX. – Pojezierze-Olsztyn, 1982.
25. Kronika Marcina Bielskiego. – Sanok, 1856. – Т. II (Kn. IV, V).
26. Kronika polska, litewska, zmodska i wszystkiej Rusi Marcieja Strykowskiego. – Warszawa, 1848. – Т. 2.
27. Kukel M. Zarys historii wojskowości w Polsce. Kraków, 1929.
28. Lietuvos Metrika. – Kn. 5. – Parengė ir prata rmėbei komentarus parašė E. Banionis. – Vilnius, 1993.
29. Lietuvos Metrika. Užrašymu kniga 8 (1466–1514). – Parengė A. Baliulis, R. Firkovičius, D. Antanavičius. – Vilnius, 1995.
30. Lietuvos Metrika. Kn. – Kn. 224 (4). – Spaudai parengė S. Lazutka, I Valikonytė. – Vilnius, 1997.
31. Lietuvos Metrika Kn. 25. Parengė D. Antanavičius ir A. Baliulis – Vilnius, 1998.
32. Lietuvos Metrika Kn. 15. Parengė A. Dubonis. – Vilnius, 2002.
33. Marawski Kazimierz Czasy Zygmontowskie na tle prądów odrodzenia. – Warszawa, 1965.
34. Ochmanski I. Organizacja obrony w Wielkim Księstwie Litewskim przed napadami Tatarów Krymskich w XV–XVI w. // Studia i Materiały do Historii Wojskowości. – Т. V. – 1960.
35. Przybylinski Ryszard Hetman Wielki Koronny Mikołaj Mielecki (ok. 1540–1585). – Toruń, 2003.
36. Pulaski K. Stosunki z Mendli – Girejem chanem tatarów perekopskich (1469–1515). // Stosunki Polski z Tatarszczizna od połowi XV wieku. – Krakow-Warszawa, 1881. – S. 1 – 449.
37. Pulaski K. Machmet – Girej chan Tatarów perekopskich i stosunki jego s Polska (1515–1523). // Szkic i poszukiwania historyczne. – Serja druga. – Petersburg, 1898.
38. Zrodla dziejowe. – Т. VI.. – Warszawa, 1877.
39. Szymon Starowolskij Wojownicy sarmaccy. – Warszawa, 1978.
40. Janusz Mallek, Wojciech Polak Podroz dyplomatyczna Jana Ocieskiego do Konstantynopola w roku 1531 w wielte jego diariusza. – Б. м. б. р. – S. 53–62.
41. Акты относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею. – Т. I. – Санкт-Петербург., 1846.
42. Акты относящиеся к истории Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею. – Т. II. – Санкт-Петербург, 1848.
43. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собр. и изд. Археологическою комиссиею. – Т. 1. – Санкт-Петербург, 1863.
44. Архив Юго – Западной России. – Ч. 4. – Т. 1. – Киев, 1867.
45. Архив Юго – Западной России. – Ч. 7. – Т. 1. – Киев, 1886.
46. Архив Юго – Западной России. – Ч. 7. – Т. 2. – Киев, 1890.
47. Архив Юго – Западной России. – Ч. 8. – Т. 5. – Киев, 1907.
48. Базилевич К. В. Внешняя политика Русского государства. – Москва, 2001.
49. Баненис Э. Д. Посольская служба Великого княжества Литовского (середина XV в. – 1569 г.): Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. – Вильнюс, /Ин-т истории АН Литовской ССР/, 1982.
50. Би-Арслан Балбекович Кочекаев Ногайско-Русские отношения в XV–XVIII вв. – Алма-Ата, 1988.
51. Боплан Гійом де Левассер Опис України. – Київ, 1990.

52. Борисенко В. Й. Курс Української історії. – Київ, 1998.
53. Бохан Ю. М. Наемнае войска ў Вялікім княстве літоўскім у XV–XVI ст. Мінск, 2004.
54. Бохан Ю. М. Вайсковая справа ў Вялікім княстве Літоўскім у другой палове XIV – канцы XVI ст.. Мінск, 2008.
55. Броневский М. Описание Крыма // Записки Одесского Общества и Древностей. – 1867. – Т. 6.
56. Виноградов А. В. Крымские ханы в XVI в. // Отечественная история. – 1992. – № 2.
57. Владимирский-Буданов М. Население Юго-Западной России от половины XIII до половины XV века // Архив Юго-Западной России. – Ч. 7. – Т. 1. – Киев, 1886.
58. Владимирский летописец // Полное собрание русских летописей. – 1965. – Т. 30.
59. Вирський Д. С. «Дискурс про козаків» (характеристики українського козацтва в річпосполитській історіографії останньої третини XVI – середини XVII ст.). – Київ, 2005.
60. Вирський Д. Річпосполитська історіографія України (XV – середина XVII ст.) / НАН України. Інститут історії України. – У 2-х ч. – Київ, 2008.
61. Галенко О. І. Дипломатія Кримського ханату (середина XV ст. – 1783) // Нариси з історії дипломатії України. – Київ, 2001.
62. Галенко О. І. Ясир для султана: два османські канун-наме про набіги з початку XVI ст. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.) – 2002. – Вип., 2.
63. Герберштейн С. Записки о Московии. – Москва, 1988.
64. Голобуцький В. Запорожское казачество. – Киев, 1957.
65. Грамоты Великих князей Литовских с 1390 по 1569 гг. – Киев, 1868.
66. Греков Б. Д., Якубовский А.Ю. Золотая Орда и ее падение. – Москва, 1998.
67. Греков И. Б. Очерки по истории международных отношений Восточной Европы XIV–XVI вв. – Москва, 1963.
68. Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 7. – Київ, 1995. – С. 84
69. Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. VI. – Київ, 1995.
70. Грушевський М. Історія України-Руси.-Т. 4. – Київ, 1993.
71. Грушевский М. Барское староство: исторические очерки (XV–XVIII). – Киев, 1894.
72. Грюнвальдська битва – битва народів. Автори: Бумблаукас А., Марзалюк І., Черкас Б. – Київ, 2010.
73. Дельбрюк Г. История военного искусства. – Смоленськ, 2003. – Т. 3–4.
74. Довнар-Запольський М. В. Украинские староства в первой половине XVI в. – Киев, 1908.
75. Документы Московского Архива Министерства Юстиции. – Т. 1. – Москва, 1897.
76. Думин С. В. Татарские царевичи в Великом княжестве Литовском (XV–XVI вв.) // Древнейшие государства на территории СССР. – 1989.
77. Евреиновская летопись // Полное собрание русских летописей. – 1980. – Т. 35.
78. Жерела до історії України-Руси. – Львів, 1908. – Т. 1.
79. Іналджик Г. Боротьба за Східно-Європейську імперію, 1400-1700 рр. Кримський ханой, османи та піднесення Російської імперії //Кримські татари, історія і сучасність (До 5-річчя депортації кримськотатарського народу). Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 13–14 травня 1994 р.) Київ, 1995.
80. Іналджик Г. Османська історія. Класична доба 1300–1600. – Київ, 1998.
81. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.). – Львів, 1992.

82. Иловайский Д. История Рязанского княжества. – Москва., 1858.
83. Каманин И. К вопросу о козачестве до Богдана Хмельницкого. – Киев, 1894.
84. Каманин И. Письмо канцлера Олбрахта Гаштольда к земскому подскарбию Богушу Боговитиновичу в начале XVI в. (1522–1530) о защите г. Киева от разорения его татарами. – Б. м. б. р.
85. Карамзин Н. М. История государства Российского. – Кн. 2. – Т. 8. – Санкт-Петербург, 1842.
86. Каргалов В. В. На степной границе. – Москва., 1974.
87. Клепатский П. Г. Очерки по истории Киевской земли. – Одесса, 1912.
88. Книга посольская Метрики Великого княжества Литовского (1545–1572). – Москва, 1843.
89. Котляр М. Ф. Полководці Давньої Русі. – Київ, 1991.
90. Котляр М. Ф. Данило Галицький. – Київ, 1979.
91. Котляр М.Ф. Военне мистецтво Давньої Русі. – Київ, 2005.
92. Котляр М. Нариси военного мистецтва Давньої Русі. – Київ, 2010.
93. Кримський А. Історія Туреччини. К. – Львів, 1996.
94. Кром М. М. Стародубская война (1534–1537 гг.) // Очерки феодальной России. – Выпуск, 3. – Москва, 1999.
95. Кром М.М. Стародубская война 1534–1537 гг. Из истории русско-литовских отношений. Москва, 2008.
96. Крот В. А. Рашба Н.С. Боротьба населення України проти турецько-кримських завойовників наприкінці XV – в першій половині XVI ст.// Український історичний журнал. – 1983 – № 5.
97. Кузнецов А.Б. Дипломатическая борьба России за безопасность южных границ (пер. пол. XVI в.). – Минск., 1986.
98. Кульпин Э. С. Проблемы генезиса Российского государства. – Москва., 2006.
99. Ластовський В. Облога Черкаського замку у 1532 р. – Б. м. б. р.
100. Леп'явко С. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591). – Чернігів, 1999.
101. Летопись Рачинского // Полное собрание русских летописей. – 1980. – Т. 35.
102. Липа К. Величне тло для подвигів. Архітектура у літературі та фольклорі XVI–XVIII ст. Київ, 2009.
103. Литвин Михалон. О нравах татар, литовцев и московитян. – Москва, 1994.
104. Лорд Кинросс. Расцвет и упадок Османской империи. – Москва., 1999.
105. Любавский М. Литовско-Русский сейм. – Москва., 1901.
106. Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско – Русского государства. – Москва., 1892.
107. Любавский М. Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. – Москва, 1915. – С. 199–200, 204–206;
108. Малиновский А. Ф. Историческое и дипломатическое собрание дел происходивших между Российскими Великими князьями и бівшими в Крыме татарскими царями с 1462 по 1533 год. // Записки одесского общества истории и древностей. – Т. 5. – Одесса, 1863.
109. Малиновский И. Сборник материалов, относящихся к истории панов-рады Великого княжества Литовского. – Томск, 1901.
110. Матвей Меховський Трактат о двух Сарматиях. – Ленинград, 1936.
111. Метрыка Вялікага Княства Літускага. – Кн. 28. – Падрыхтовка да друку і навук. апарат: В. Мянжынскі, У. Свяжынскі. – Менск, 2000.

112. Некрасов А. М. Возникновение и эволюция Крымского государства в XV–XVI вв. // Отечественная история. – 1992. – № 2.
113. Памятники дипломатических сношений Московского государства с Польско-Литовским государством. – Т. I. // Сборник императорского Российского исторического Общества. – Санкт-Петербург, 1892. – Т. 35.
114. Памятники дипломатических сношений Московского государства с Крымом, Нагаями и Турцией. – Т. II. // Сборник императорского Российского исторического Общества. – Санкт-Петербург, 1895. – Т. 95.
115. Панашенко В. В. Агресія Кримського ханства і султанської Туреччини на Україну в кінці XV – пер. пол. XVI ст. // Феодалізм на Україні. – Київ, 1990.
116. Патриаршая или Никоновская летопись // Полное собрание русских летописей. – 1904. – Т. 13.
117. Петросян И. Е. К истории создания янычарского корпуса. //Тюркологический сборник. – Москва 1984.
118. Похлебкин В. В. Внешняя политика Руси, России и СССР за 1000 лет. – Москва., 1995.
119. Ольшевская летопись // Полное собрание русских летописей. – 1980. – Т. 35.
120. Османская империя и страны центральной, восточной и юго-восточной Европы XV–XVI вв. – Москва, 1984.
121. Разин Е. А. История военного искусства. – Москва, 1999. – Т. 2.
122. Российский Государственный Архив Древних Актов. – Москва. – Фонд 123. – Опис, 2.
123. Российский Государственный Архив Древних Актов. – Москва. – Фонд 389. – Оп. 1. Од. 36. 17. – Арк. 181–181 об.
124. Российский Государственный Архив Древних Актов. – Москва. – Фонд 123. – Оп. 2. – Спр. 23.
125. Российский Государственный Архив Древних Актов. – Москва. – Фонд 123. – Оп. 2. – Спр. 24
126. Рибаків М. О. Невідомі та маловідомі сторінки з історії Києва. – Київ, 1997.
127. Румянцевская летопись // Полное собрание русских летописей. – 1980. – Т. 35.
128. Саганович Г. М. Войска Вялікага княства Літоўскага у XVI-XVII стст. – Мінск, 1994.
129. Сас П. М. Феодалные города Украины в конце XV – 60-х годах XVI в. – Київ, 1989.
130. Сафаргалиев М. Г. Распад золотой Орды. – Саранск, 1960.
131. Сборник императорского русского исторического общества. – Т. 35. – Санкт-Петербург, 1882.
132. Сергійчук В. І. Барський староста Б. Претвич. // Український історичний журнал. – № 3. – 1990.
133. Сидоренко В. І. Українські землі у міжнародній торгівлі (IX – середина XVII ст). – Київ, 1992.
134. Словяно-Молдавские летописи. – Москва, 1976.
135. Смирнов И. И. Восточная политика Василия III // Исторические записки. – Кн. 27. – Москва, 1948.
136. Смирнов В. Д. Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVIII вв. – Санкт-Петербург, 1887.
137. Сыроечковский В. Е. Пути и условия сношений Москвы с Крымом на рубеже XVI в. //Известия академии наук СССР. – Ленинград, 1932.

138. Сыроечковский В. Е. Мухаммед-Герай и его вассалы // Ученые записки МГУ – В. 61. – Т. 2. – Москва, 1940.
139. Центральний державний історичний архів у м. Києві. – Фонд КМФ 36. – Оп. 1, спр. 7, спр. 10, спр. 11, спр. 15.
140. Цольнер Е. Історія Австрії. – Львів, 2001.
141. Хроника Быховца. – Москва, 1966.
142. Хроники Литовская и Жмойтская // Полное собрание русских летописей. – 1975. – Т. 32.
143. Черкас Б. В. Остафій Дашкович – черкаський і канівський староста XVI ст. // Український історичний журнал. – № 1. – 2002. – С. 53–67.
144. Черкас Б. В. Україна в політичних відносинах Великого князівства литовського з Кримським ханатом (1515–1540). – Київ, 2006.
145. Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – Киев, – 1987.
146. Шабульдо Ф. М. Україна в державотворчих процесах у Криму в кінці XIV – першій половині XV ст. // Сучасність. – 1996. – №5. – С. 86–87.
147. Шабульдо Ф. М. Синьоводська проблема: можливий спосіб її розв'язання. Історичні зошити. – Київ, 1998.
148. Шабульдо Фелікс. Синьоводська битва 1362 р. у сучасній науковій інтерпретації // Синьоводська проблема у новітніх дослідженнях. – Київ., 2005.
149. Феликс Шабульдо «Семеновы люди»: их территория и роль в политических отношениях между Крымом и Литвой на исходе XV века // RUTHENICA. – 2010. – № 9. – с. 57–73
150. Україна: литовська доба 1320–1569. Автори: Русіна О., Сварник І., Войтович Л., Ващук Д., Блануца А., Черкас Б. – Київ, 2008.
151. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV – до сер. XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – Київ, 1993.
152. Яковлев А. Бунт черкасцев і каневцев в 1536 году // Україна. – Рік 1-й. – Т. 1. – Київ, 1907.
153. Яковлев А. Намісники, державці і старости господарського замку Черкаського в кінці XV і в XVI вв. – Київ, 1907.

Науково-популярне видання

Серія «MILITARIA UCRAINICA»

Черкас Борис

СТЕПОВИЙ ЩИТ ЛИТВИ

Українське військо часів Гедиміновичів XIV–XVI ст.

Художник – *Сергій Шаменков*

Редактор – *Леся Марченко*

Комп'ютерна верстка та макет – *Микола Койдан*

Підписано до друку 06.04.2011. Формат 70x100¹/₁₆

Умовн.-друк. арк. 11,66. Обл.-вид. арк. 9,33.

Папір офсетний. Гарнітура Ворнок.

Друк офсетний. Наклад 2000.

ТОВ «ТЕМПОРА»

Київ

01030, вул. Богдана Хмельницького, 32, оф. 4

Тел./факс: (044) 234-46-40, e-mail: tempora@ukr.net

www.tempora.com.ua

Свідоцтво про внесення до державного реєстру:

ДК, № 2406 від 13.01.2006

Віддруковано в друкарні ТОВ «Майстер книг»

м. Київ, вул. Виборзька 84, тел. (044) 353 2514

e-mail: info@masterknyg.com.ua

Свідоцтво про реєстрацію ДК № 3861 від 18.08.2010 р.

Борис Черкас

Кандидат історичних наук,

Кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України. Автор монографії: «Україна в політичних відносинах Великого князівства Литовського з Кримським ханатом (1515–1540 рр.)» (2006), статей, розділів колективних монографій, присвячених політичній і військовій історії України XIV–XVI ст.

Сфера наукових інтересів: політичні відносини, війни та збройні сили держав Центрально-Східної Європи пізнього Середньовіччя.

Сергій Шаменков

Закінчив Одеське художнє училище та Львівську академію мистецтв.

За фахом — скульптор малих форм та військово-історичної мініатюри.

Активний член руху військово-історичної реконструкції, учасник груп: «Київський реєстровий полк» доби Богдана Хмельницького, «Легіон Вісли» доби Наполеонівських війн, «Легіон Українських Січових Стрільців» доби Першої світової війни, засновник та керівник військово-історичної групи «Єнчепінзький піхотний полк» доби Північної війни.

